

Андрій Портнов

Історії істориків

Обличчя й образи
української історіографії
XX століття

Київ
Критика
2011

ББК ??????

????

Книжку київського дослідника Андрія Портнова присвячено долям та ідеям, історіографічній спадщині й історіографічній рецепції українських істориків ХХ століття – Дмитра Яворницького і Володимира Пархоменка, Івана Степаніва і Костя Гуслистого, В'ячеслава Заїкіна і Віктора Петрова, Ярослава Ісаєвича і Ярослава Дашкевича та багатьох інших, знаних і менш відомих, успішних і переслідуваних, тих, хто лишався в Україні за советів, під нацистами й/або за незалежності, і тих, кому довелося виемігрувати. Герої цієї книжки, в Краї а чи в діяспорі, мусили, боронячи свою наукову свободу та право на вільну думку і творчість, шукати способи співіснувати з різними політичними системами і культивувати складність у спрощеному, ідеологічно поділеному та насиченому особистою ворожнечею просторі, а пропонувані автором начерки інтелектуальних біографій цих науковців доводять, що їхні тексти не тільки відображали свій час, пояснювали його і творили, але й, мірою сил, намагалися йому протистояти.

Рецензенти:

д-р *Ілья Герасімов* (часопис «Ab Imperio»),
проф. *Андреас Капелер* (Віденський університет),
проф. *Томаш Стрієк* (Інститут політичних студій Польської АН)

Ув оформленні книжки використано твори
професора *Гжегожа Ковальського*,
зокрема на обкладинці та форзацах вжито світлину
«Горизонтальна композиція II» (1972–1973, галерея «Люблінська Захента»)

Здизайнував обкладинку
Ярослав Гаврилюк

Видання підготовано та здійснено в рамках
науково-видавничої програми Інституту Критики
за підтримки Українського наукового інституту Гарвардського університету
та Американської ради наукових товариств (ACLS)

Усі права застережено. Відтворювати будь-яку частину цього видання
у будь-якій формі та в будь-який спосіб
без письмової згоди правовласників заборонено

© Андрій Портнов, 2011

© Grzegorz Kowalski, світлини, 1967, 1973,
1984, 1994,

© Видавництво «Часопис “Критика”», 2011

ISBN 978-966-8978-46-3

З м і с т

Бійці за історію. <i>Вступ</i>	7
--------------------------------------	---

1

Бути науковцем у тоталітарній державі: дніпропетровські історики та радянська влада (1918–1939)	15
Володимир Пархоменко: історик та його історіографічні образи	39
Катеринославський трикутник: Дмитро Яворницький, Михайло Грушевський... (Пошуки третього невідомого)	99

2

В'ячеслав Заїкин: еміграційний історик із багатьма обличчями	107
Віктор Петров і його критики	143

3

Омелян Пріцак – історик модерної України	185
Ярослав Дашкевич і Ярослав Ісаєвич: два обличчя величі історика	201
Бої за істориків. <i>Післямова</i>	225
Показчик імен	231

Бійці за історію

Вступ

Більшість особистостей змушена
бути бунтівниками.

Оскар Вайлд,
Душа людини за соціалізму

Ця книжка – про долі й історіографічні образи українських істориків у ХХ столітті; про інтелектуалів із захопливими життєписами; про людей, яких здебільшого призабули чи мало знали; про авторів контрверсійних гіпотез, які сміливо критикували авторитетів; про науковців, чиї здогади чи теорії могли пройти повз увагу сучасників або дочекатися на вдячного читача вже після смерти автора. Більшість розділів книжки – це начерки інтелектуальних біографій людей, чиї тексти не тільки відображали свій час, а й боролися з ним.

Головні герої книжки – Володимир Пархоменко, В'ячеслав Заїкин і Віктор Петров. Розквіт наукової діяльності кожного з них припав на 1920–30-ті роки, часи, коли наука зазнавала щораз відвертішої й послідовнішої колективізації. Історик давньої Русі Пархоменко викладав тоді у Дніпропетровську; Заїкин, його колега, який також вивчав давньоруську та церковну тематику, іще на початку 1920-х емігрував із Харкова до Польщі; етнограф, історик та письменник Петров працював у Академії наук у Києві. Кожен із них гостро відчув на собі тиск політики. Кожен мусив виробити стратегії інтелектуального самовираження за умов неминучої стилістичної та методологічної мімікрії. Кожен мав кілька біографій і цілий репертуар ролей-масок. Кожен заплатив власну ціну за прагнення бути інтелектуально незалежним. Кожен, до певної міри, був інтелектуальним самітником, і жоден не мав власної школи. Кожен пройшов через арешти й підозри у співпраці зі спецслужбами. Вирішальну роль

у долях трьох істориків відіграла Друга світова війна. Заїкіна заарештували в окупованому радянськими військами Львові й розстріляли згодом під Черніговом. Пархоменко помер в обложеному німцями Ленінграді. На їхню смерть не з'явилося жодного некролога, і ми не знаємо, де їх поховано. Пережив війну тільки Петров, який спочатку виконував розвідницькі завдання в окупованому Харкові, а згодом опинився на еміграції, звідки його на початку 1950-х, за не до кінця з'ясованих обставин, вивезли до Москви. Похорон на Лук'янівському військовому цвинтарі в Києві став останньою містифікацією в неймовірній біографії науковця і розвідника.

Дещо інакше побудовано решту розділів книжки. Перший із них – «Бути науковцем у тоталітарній державі» – це спроба створити колективний портрет історичного осередку в довоєнному Дніпропетровську; портрет, складений із життєписів людей, які були представниками кількох генерацій науковців із різними моделями взаємодії з радянською владою. Розділи про Омеляна Пріцака, Ярослава Дашкевича та Ярослава Ісаєвича – знакові постаті української історіографії другої половини ХХ століття – особливі тому, що в них ідеться про науковців, які зробили блискучі наукові кар'єри, мали учнів та керували науковими установами; крім того, автор цих рядків мав нагоду знати їх особисто. Цікаво, що на інтелектуальний розвиток кожного з них певний вплив справили тексти трьох згаданих раніше героїв цієї книжки. Про Пріцака один із рецензентів навіть написав як про продовжувача історичних побудов Пархоменка. Від Дашкевича я чув про вплив на його погляди окремих текстів Заїкіна, а від Ісаєвича – про інтерес до публікацій Петрова.

Історія цієї книжки почалася з дослідження творчості Володимира Пархоменка, на важливість якої мою увагу наприкінці 1990-х років звернув Ігор Гирич – він захоплено розповідав про призабутого автора оригінальної концепції походження Русі та її взаємин зі Степом. Розпочавши роботу, я зрозумів, що вивчати праці молододослідженого автора, чиєї бібліографії досі ніхто не складав, – це зовсім не те саме, що опрацьовувати тему про загально визнаного й відомого науковця. Автор цих рядків залишився сам на сам зі своїм героєм і мусив узяти відповідальність за його образ. Вивчення малознаної постаті дарувало радість відкриття нових праць і нових фактів життєпису; радість уперше розрізаних сторінок книжки, що пролежала понад 70 років неторканою; радість виявлення публікацій у найнесподіваніших періодичних виданнях. Разом із тим у ході дослідження мені часто доводилося замислюватись над природою академічного успіху та логікою історіографічної при(від)сутності.

Мій інтерес до постаті Пархоменка, до історії науки 1920–30-х років підтримували та заохочували викладачі Дніпропетровського університету. Маю на думці Валентина Васильовича Іваненка, Івана Сергійовича Стороженка, Євгена Абрамовича Чернова, Олега Репана та багатьох інших. Особливу роль у моїх дослідженнях зіграли люди, які надто рано й несподівано відійшли від нас: мій перший науковий керівник Людмила Антонівна Гаркуша; завжди готовий підтримати й допомогти дослідник історії української соціал-демократії Анатолій Іванович Голуб; глибока, енциклопедичних знань людина, хранителька фондів Історичного музею імені Дмитра Яворницького та знавець його спадщини Світлана Вікторівна Абросимова.

Зібрати, дослівно за уривками та крихтами, відомості про дніпропетровських істориків 1920–30-х років вдалося, зокрема, із допомогою Миколи Чабана, якому я завдячую кореспонденцією з донькою одного з аспірантів Яворницького, Галиною Павлівною Матвієвською, яка люб'язно переслала мені з Оренбурга зібрані матеріали про батька. Один із дніпропетровських істориків того часу – Іван Степанів – став героєм найменшого за обсягом розділу цієї книжки. «Катеринославський трикутник» – це не тільки історія про одного з дослідників Запорозької Січі, а й реконструкція наших спільних зі Світланною Абросимовою спроб розв'язати майже детективну історію з академічного листування 1920-х про «клеветра Грушевського» у Дніпропетровську.

Інтерес до Пархоменка привів мене вперше до Львова. Надіслана Галиною Сварник копія великої рецензії Пархоменкових праць пера Степана Томашівського стала початком мого знайомства з польською мовою. Мирослава Дядюк люб'язно переслала мені виявлені нею неопубліковані роздуми про теорії Пархоменка, написані Мироном Кордубою. Олег Купчинський допоміг під час моїх перших приїздів до Львова – і з побутовими справами, і з доступом до відділу україніки Наукової бібліотеки імені Василя Стефаника, куди студентів було потрапити непросто. Від Ярослава Дашкевича я вперше почув про «основного» рецензента текстів Пархоменка в міжвоєнній Польщі – В'ячеслава Заїкина.

Саме Заїкин – православний історик церкви, витончений критик і рецензент – став моїм наступним героєм. Відкриття його біографії, укладення бібліографії його праць, дослідження історіографічного та політичного контексту еміграційної науки в міжвоєнній Польщі були також відкриттям нових колег, які мені безкорисливо допомагали. Завдяки Віталієві Пономарьову мені вдалося встановити контакти з Іваном Гватем та Богданом Зілінським – і дістати від них із Празького архіву літератури

копії напрочуд цікавого листування Заїкіна. Завдяки Степанові Захаркіну відбулася зустріч із Тетяною Гуцаленко, яка виявила особисту справу Заїкіна у відділу рукописів Львівської Наукової бібліотеки імені Василя Стефаника (унікальність цієї справи, зокрема, у тому, що в ній збереглася єдина відома світлина цього історика).

Про ще одного уродженого дніпропетровця – історика, археолога, етнографа, письменника й розвідника Віктора Петрова – я вперше почув іще в школі, від моєї вчительки історії Олени В'ячеславівни Зими, чії уроки розкутості та критичності мислення допомагають мені в усіх наукових пошуках. Матеріалами про Петрова зі мною щедро поділилися його учениця з повоєнного Інституту археології Валентина Корпусова, а також Сергій Білокінь, Марко Роберт Стех, Тамара Скрипка, Іванна Ребет. На відміну від Пархоменка і Заїкіна, Петров часто ставав героєм досліджень. Саме тому в цій книжці було обрано дещо інший підхід до оповіді про нього – міркування про спадщину й життєпис Петрова я вирішив викласти крізь призму критики вже сформованих його історіографічних та літературознавчих образів.

Осмыслити постаті персонажів цієї книжки допомагало листування з Іваном Дзюбою, Омеляном Пріцаком, Миколою Ковальським, Романом Шпорлюком. Усними спогадами про істориків, знаних мені тільки з текстів, зі мною поділився Олександр Домбровський, а також світлої пам'яті Вікторія Колосова та Іван Шаповал. Наукова діяльність – це зустрічі думок і людей. На моєму дослідницькому шляху зустріччю надзвичайної ваги стало знайомство з Ярославом Дмитровичем Ісаєвичем, який не тільки сприяв тому, аби «дніпропетровська» книжка про Пархоменка побачила світ, і став науковим керівником моєї кандидатської дисертації про наукову діяльність української еміграції в міжвоєнній Польщі, а й невимушено навчав ретельності, відповідальності, тактовності, радо і щедро ділився власними думками та спогадами про розвиток української історіографії.

Понад десять років збирання матеріалів, розмов, пошуків, написання та доопрацювання тексту цієї книжки – це також понад десять років дружби й незмінної підтримки від Володимира Маслійчука, Сергія Савченка, Андрія Мокроусова, моєї сестри Тетяни, які так щедро ділилися спостереженнями, знахідками та критичними зауваженнями, що чимало відкриттів цієї праці належить по праву їм. Особливо уважним читачем уже написаних текстів стала Анна Врубель, чії завжди влучні та вдумливі поради допомогли мені краще формулювати власні думки та уникнути багатьох занадто однозначних і спрощених тез.

Розділ про Пархоменка – це передусім результат пошуків у бібліотеках та архівах Дніпропетровська, Львова і Києва. 2001 року, завдяки підтримці Ярослава Ісаєвича, мені пощастило вперше потрапити до Польщі та польських бібліотек. Відтоді основну частину моїх текстів було написано в Бібліотеці Варшавського університету та Національній бібліотеці Польщі. Таку можливість я отримав завдяки участі в історичних школах Центру дослідження античної традиції (ОВТА), стипендії Каси ім. Юзефа Мянзовського, а також дворічній магістерській програмі Студіюму Східної Європи Варшавського університету. Варшавський період моїх досліджень позначено особливим теплом і затишком завдяки Романові Шагалі, знавцеві українського культурного життя в Польщі, та його дружині Еві.

Уже в середині 2000-х дослідження про дніпропетровський історичний осередок 1920–30-х років підтримала Американська рада наукових товариств (ACLS), а розвідку про Віктора Петрова – Канадський Інститут Українських Студій. Завершити рукопис книжки я зміг завдяки науковому стажуванню в Парижі, у Центрі російських, кавказьких та центральноєвропейських досліджень (CERCEC) завдяки підтримці Анн Дюрюфле, Гійома та Анни Колен, Аляна Блюма, Юлії та Тат'яни Шукан, Валерії та Ніколя Мобек, Данієля Бовуа. Особливо важкий (і разом із тим дорогий для мене) текст про Ярослава Дашкевича та Ярослава Ісаєвича було завершено у винятково приязній та інтелектуально плідній атмосфері британського Кембриджу, який я відвідав у рамках дослідницького проєкту «Війна пам'ятей. Культурна динаміка у Польщі, Росії та Україні».

Нарешті, видання цієї книжки стало можливим завдяки публікаційному грантові ACLS та дотації Українського наукового інституту Гарвардського університету, в одержанні якої вагому роль зіграли рекомендації моїх колег Андреаса Капелера, Ільї Герасімова та Томаша Стриєка, кожному з яких я особливо вдячний за те, що їхні тексти раз за разом нагадують про захопливість та різноманітність історії. Окрема подяка – знаному польському художнику, скульптору та перформеру проф. Гжегожу Ковальському за люб'язний дозвіл використати його твори в оформленні цієї книжки, а Польському інституту в Києві – за організаційне сприяння.

* * *

В описаних тут історіях українських істориків ХХ століття йдеться про те, як за уламки наукової свободи доводилося платити браком кар'єри, учнів, школи, однодумців; як інтелектуали шукали способи співжиття з системою та з надто однозначним «академічним середовищем»;

як виборювали право на індивідуальність, граючи з вогнем, і як цієї гри майже ніхто не помічав; як культивували складність у спрощеному, ідеологічно поділеному та насиченому особистою ворожнечею просторі.

Міркуючи про долі героїв цієї книжки, я прагнув розповісти про ціну компромісів, на які історикам доводилося йти заради можливості робити улюблену справу чи заради фізичного виживання; про вибір у ситуаціях, коли здається, що вибору немає; і про постійну присутність політики (також у текстах і життєписах тих, хто прагнув чимдалі від неї дистанціюватися). Звісно, мені йшлося і про те, аби крізь призму особистих та історіографічних доль побачити певні процеси. Утім, ця книжка не претендує на визначення соціологічних закономірностей чи змалювання колективного портрета радянської чи пострадянської науки.

Для оповідей про різних людей та різні наукові долі я намагався дібрати різні стратегії письма і стилю. Тому стильова розірваність книжки, маю надію, відбиватиме не тільки авторову невправність і лакуни у знаннях, а й розірваність українського історіографічного процесу.

Частину розділів цієї книжки було раніше оприлюднено в попередніх версіях і під дещо інакшими назвами:

Дніпропетровські історики 1920–1930-х років та радянська влада, *Молода нація*, № 3 (2004): 31–51;

Катеринославський трикутник, *Київська старовина*, № 1 (2001): 166–169;

В'ячеслав Заїкин: історик із багатьма обличчями, *Збірник Харківського історико-філологічного товариства*, т. 10 (2004): 89–112;

Омелян Пріцак – історик модерної України, *Україна Модерна*, т. 12/1 (2007): 137–148.

Первісну версію розвідки про Володимира Пархоменка було видано накладом 100 примірників окремою книжкою «Володимир Пархоменко – дослідник ранньої історії Русі» Інститутом українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України у Львові в 2003 році.

Для цього видання кожен зі згаданих текстів було доопрацьовано й виправлено.

Тексти про Віктора Петрова, Ярослава Дашкевича та Ярослава Ісаєвича раніше не друкувалися.

Турин – Київ – Мінськ – Варшава, квітень – травень 2011

Віктор Петров і його критики

Які шанси навіть у найдосвідченішого з біографів, що об'єкт його уваги, глянувши на автора майбутньої біографії, не захоче розіграти його?

Джуліан Барнс, Папуга Флобера

Віктор Петров був істориком, етнографом, літературо- і мовознавцем, археологом, а також письменником (під псевдонімом В. Домонтович) та есеїстом (під псевдонімом Віктор Бер або під власним прізвищем). Його тексти з'являлися в Радянській Україні і в СРСР, в окупованому нацистами Харкові та в малотиражних еміграційних виданнях, що виходили в американській зоні окупованої Німеччини. Володіючи, як він сам зазначав в анкетах, «вісьмома та іншими мовами», Петров писав тільки українською та російською (останньою опублікував окремі наукові розвідки у 1930-ті та частину археологічних і мовознавчих праць у 1950–60-ті роки). Тематику текстів Петрова, як і різні сюжети його біографії, неможливо звести до спільного знаменника. Він писав про Шевченка, ван Гога, про етногенез слов'ян, про Кеплера, Війона, Івана Франка, про підсічне землеробство, про екзистенціальну філософію, народництво, про комуністичні репресії в Україні, про Монтеסקіо, про Марка Вовчка, про футуризм, християнство, про різдвяні обряди українців та про багато іншого. Про Пантелеймона Куліша він видав спочатку монографію, що стала його першою докторською дисертацією, «Куліш у п'ятдесяті роки. Життя. Ідеологія. Творчість» (1929), і одразу потім художній твір, у якому використав філігранне знання першоджерел, «Романи Куліша» (1930).

Петрову, обізнаному в німецькомовній літературі, на кандидатському іспиті в середині 1960-х років із німецької поставили «четвірку». Незадовго до смерті він таки одружився з удовою Миколи Зерова Софією, із якою підтримував стосунки десятиріччями, і був одним із авторів приміток до

«Вибраного» репресованого поета. Він редагував ув окупованому Харкові журнал «Український засів», а в 1950-ті приніс до Академії наук у Києві довідку, що воював у складі «партизанського загону ім. Берії». Його, автора виданої 1959 року в Нью-Йорку праці «Українські культурні діячі УРСР – жертви більшовицького терору», 1966 року нагородили орденом Великої Вітчизняної війни.

Відомо, що всі ці та чимало інших фрагментів стосуються життя і творчості однієї людини, але, попри це, вони ніяк не складаються в цілісну мозаїку, у зрозумілу та переконливу біографію. Навпаки. У різних версіях та канонах історії української науки й літератури Петрову-Домонтовичу відводять прямо протилежні ролі, відповідно інтерпретуючи ті самі загальновідомі тексти та біографічні дані. «Найбільшою таємницею» та «загадковим ключем», що мав би розставити всі крапки над «і» у стосунках науковця з комуністичною системою, вважається оперативна справа Петрова у фондах котроїсь із радянських спецслужб. Утім, навіть факту існування такої справи наразі не доведено. Напевно відомо тільки те, що в Архіві Служби безпеки України ніяких документів про Петрова немає.

Шостий неокласик?

18 квітня 1949 року о 19.30 Віктор Петров вийшов зі свого помешкання в Мюнхені і зник. Після кількатижневих безплідних пошуків колеги передали папери Петрова до Української Вільної Академії наук, а паризький журнал «Україна» почав друкувати біографічні матеріали про нього. Першим з'явився текст приятеля Петрова, літературного критика, одного з засновників Мистецького Українського Руху (МУРу) Юрія Шереха (Шевельова) «Віктор Петров, як я його бачив». У цьому тексті відбито загальну атмосферу кінця 1940-х років: пам'ять про радянські практики викрадення та вивезення людей із американської зони окупації; щораз запеклішу внутрішньоукраїнську суперечку щодо того, хто міг стояти за вбивством Петрова¹; загальну повоєнну непевність і дезорієнтованість.

---

¹ Хоча в мельниківських колах побутували підозри щодо можливої співпраці Петрова з радянською розвідкою, друкований орган цього середовища «Українське слово», як і багряннівські «Українські вісті», вмістив відозву Юрія Шереха (Шевельова), Юрія Дивнича (Лавріненка), Софії Парфанович та Ганни Наконечної з протестом проти «бандерівського вбивства проф. Петрова». Приписуване гадане вбивство Петрова бандерівцями було в «документальних» деталях описане в серії статей П. Яблоня (П. Ярового), який вийшов з ОУН і щосили дискредитував націоналістичний рух у власних текстах. Докладніше про реакції на зникнення Петрова див. у: С. Білокінь, Довко-

Основну тезу статті Шерех сформулював на самому початку:

Якщо ця загибель не була безглуздим випадком, то треба визнати, що його вбивці добре знали, що саме робили. Петров був однією з найбільших, якщо не найбільшою інтелектуальною постаттю серед української еміграції, один із дуже небагатьох, хто міг би сказати своє слово в розвитку світової думки. І це було ударом, розрахованим на далеку дію, бо вплив Петрова на українську еміграцію тепер був надто малий, фактично ніякий, а вже в політику він і зовсім не втручався².

Далі автор наголошував, що Петров «не був фахівцем з якоїсь однієї дисципліни, а з певного кола проблем, які він вишукував у різних дисциплінах», звертав увагу на його інтелектуальну самотність та свідоме усамітнення в повоєнному еміграційному контексті, нехить до поточних політичних сюжетів та скепсис щодо практично всього навколо. Звертаючи увагу на брак громадянської активності Петрова («Де тільки можна було, він дезертирував»), Шерех відзначав його інтелектуальну небадужість: «як типовий інтелігент, інтелігент до глибини душі, до кожного жеста, Петров був з природи постійний і принциповий опозиціонер»³.

У липні 1955 року новостворена мюнхенська «Українська літературна газета» за редакцією Івана Кошелівця почала друкувати працю Петрова «Українська інтелігенція – жертва большевицького терору». Її рукопис було завершено 1944 року. У цьому тексті, який є однією з перших спроб систематизувати та інтерпретувати дані про радянський державний терор, Петров виступив безжальним, принциповим і стилістично довершеним викривачем тоталітарного радянського режиму. У невеликому за обсягом тексті (85 сторінок машинопису) йому вдалося не просто накреслити концептуальні засади більшовицької політики⁴, а й змалювати живі

ла таємниці, у кн.: В. Петров, *Діячі української культури – жертви більшовицького терору* (Київ, 1992), с. 3–20.

² Ю. Шерех, Віктор Петров, як я його бачив, у кн.: Ю. Шерех, *Пороги і заборіжжя*, т. 3 (Харків, 1998), с. 88.

³ Там само, с. 94.

⁴ Петров особливо наголошував на центральній ролі насильства («Катинь і Вінниця були не випадком, а правилом. Масові розстріли ставали ознакою часу») та ідеології «соціальної війни» («Гасло знищення розумілося в усій нещадній і лютій наготі цього слова»), показував взаємозв'язок ліквідації українських письменників із «уніфікуванням» літератури як такої та перебиранням партією контролю над красним письменством: В. Петров, *Діячі української культури – жертви більшовицького терору* (Київ, 1992), с. 27, 31, 67.

портрети українських письменників – її жертв. У цьому тексті Петров обрав позицію небайдужого аналітика, не згадував про себе і про те, що робив він сам у 1920–30-ті роки, але з тексту зрозуміло, що писав він про людей, яких добре знав.

Менше ніж за рік після публікації тексту Петрова в еміграційній пресі вибухнула справжня бомба. Археолог Михайло Міллер на шпальтах бандерівського «Шляху перемоги» поділився з читачами знахідкою в реєстрі радянських археологів, уміщеному у виданій 1955 року в Москві імпазантній праці Александра Монгайта «Археология в СССР». У переліку Міллер знайшов пропалого Віктора Петрова. Згодом у тому-таки «Шляху перемоги» вийшов текст із однозначною назвою «В. Петров – московський агент». І хоча після цього ще були спроби піддати сумніву висновки Міллера про те, що Петров перебуває в СРСР⁵, згодом надійшли звістки про те, що останній публікується в наукових виданнях. Сумнівів щодо того, що Петров живий, уже не могло бути. Могли залишитися сумніви щодо добровільності його виїзду до СРСР, природи його співпраці з радянськими спецслужбами та щодо щирости його інтелектуальних проєктів еміграційного часу. Ігор Качуровський, маючи на думці рукопис про комуністичні репресії, зазначив:

Дехто припускає, що цією розвідкою В. Петров прикривав свою (дозволимо собі таку гру слів) розвідчу діяльність. Але прикриватися можна друкованим твором, а не рукописом. І якщо цей сповнений ненависті до большевиків твір був призначений лише для маскування, то чому В. Петров перед від'їздом не знищив рукопису, а залишив його ніби в спадок українській еміграції⁶.

Ще дивовижніше в цій історії інше. 1959 року на той час уже легалізованому радянському археологові пробачили вихід «Українських культурних діячів – жертв більшовицького терору» окремою книжкою у Нью-Йорку. Можна повірити, що Петров міг не знати про цю публікацію. Але про неї не могло не знати КДБ.

У кожному разі до тих самих подій кінця 1940-х років, але вже знаючи про подальшу долю Петрова, Юрій Шевельов повернувся у спогадах

---

⁵ Див. про це у вже цитованій статті С. Білоконя, Довкола таємниці, с. 12–14.

⁶ І. Качуровський, Ще у справі Віктора Петрова, *Шлях перемоги*, 1985, 30 червня. Цит. за: С. Білокінь, Довкола таємниці, с. 16.

«Я–мене–мені (і довкруги)». Спочатку він розповів історію свого знайомства з Петровим в окупованому Харкові, куди той прибув у німецькій уніформі у складі відділу літератури військової пропаганди. Ось портрет Петрова 1942 року у виконанні Шереха:

Віктор Платонович був старий парубок і професор... Військова уніформа виглядала на ньому як лантух, його рухи були в тих мундирі й штанях мало не циркової незграбности, а коли при появі офіцера він віддавав честь і цокав одним черевиком об другий, важко було стриматися від посмішки. Може був у цьому, крім природної невмілості, ще й елемент гри. Петров був у житті великим провокатором і пародистом... ні в яких ситуаціях його не покидали скепсис і іронія...⁷

Цей ескіз Шерех доповнив відчуттям властивої, на його думку, Петрову дитячої радості життя; здатності усміхатися «наївно-дитячою» усмішкою та радіти ласощам – чи то харчам, чи інтелектуальній поживі; автор статті згадував: Петров казав, що всі його бажання «завжди здійснюються»⁸.

Портрет науковця у Берліні 1944 року накреслено так:

...піджачок сіро-брудного кольору й безпорадно широкі штани, які, либонь, ніколи не знали, що таке праска... Віктор Платонович був такий, як у обложеному Харкові: цинічний, глузливий, дотепний, повний задумів і безтурботний у найкритичніших обставинах... Петров нічого не заперечував – він ніколи не сперечався з людьми, чиє мислення відбувалося в іншій площині, ніж його... Поєднання скепсису, втоми від життя, пересичення культурою, філософії з дитячістю, – може, це й було таємницею його принадности, його чару⁹.

---

⁷ Ю. Шерех, *Я–мене–мені (і довкруги)*, т. 1. В Україні (Харків–Нью-Йорк, 2001), с. 334.

⁸ Цікаво, що останнє твердження дослівно повторюється в листі Петрова до Софії Зерової від 11 вересня 1953 року: «И я – теперь уже наяву – мечтаю о том, когда мы будем вместе, и жизнь наша свяжется тесно, как ещё никогда до сих пор. Я думаю, что это так будет, потому что иначе не может быть, потому что я этого хочу, а то, чего я когда-либо или как-нибудь хотел, всегда осуществлялось». Цит. за: Р. Корогодський, *І дороги. І правди. І життя* (Київ, 2002), с. 287.

⁹ Ю. Шерех, *Я–мене–мені (і довкруги)*, т. 2. В Європі (Харків–Нью-Йорк, 2001), с. 31, 150, 156.

У спогадах Юрій Шевельов шукав раціонального пояснення тому, що сталося 18 квітня 1949 року. Він інтерпретував зникнення Петрова не як добровільний виїзд, а як вивезення. Автор пригадував, як ще 1946 року в Нюрнберзі Петров випадково на вулиці зустрів Юрія Яновського, який приїхав кореспондентом на процес над нацистськими злочинцями. Після цієї зустрічі (а «перед тим Петров був певний, що радянські органи не знають про його місцеперебування») він негайно виїхав із Фюрта, де тоді мешкав, до Мюнхена. Шевельов досить категорично додавав: «в ті роки, коли я знав Петрова, він був певний, що його попереднє “шпигунство” й донощитство скінчилося, він урятований. А про майбутні роки поневірянь і несподіваного піднесення він не міг мати найменшої уяви»¹⁰.

У контексті розважань про «небажання» Петрова полишати еміграцію та страх перед радянською репатріаційною комісією (від якої він буцімто отримав виклик улітку 1946 року) Шевельов не ставив питання про Софію Федорівну Зерову. Єдиною можливістю для Петрова знову побачити цю жінку було повернутися до СРСР. Отже, якщо повірити в шевельовську інтерпретацію емоцій Петрова, він мав змиритися з утратою свого кохання. Не розвиваючи цього сюжету, додаю, що Шевельов приписував Петрову життєве кредо «ну що ж», зречення активності й визнання нерозумності всього сущого, а відтак уникання конфліктів і оминання гострих кутів.

Щоправда, згадавши про елементи життєвого конформізму, Шевельов одразу додав: «Треба, однак, не забувати, що опортунізм, пристосовництво жили в ньому й керували його поведінкою тільки в формі його життєвого стилю і його писань. У змісті він мав свої виразні погляди, часто революційні, як на його оточення, і він їх висловлював, висловлював, може, завуальовано, але без жадних поступок у їх суті»¹¹. Шевельов підкреслював, що «Петрова мало розуміли» – і через загальний рівень інтересів еміграції, і через те, що він «хотів свою думку висловити, але так, щоб вона наче б була невисловлена». А «до реакції чи браку читачів чи слухачів йому було байдуже».

Отже, відкриття факту співпраці Петрова з радянськими спецслужбами не вплинуло на те, як Шевельов загалом оцінював цю постать. У текстах, написаних до і після з'яви Петрова в числі радянських археологів, Шерех залишився вірним враженням від особистого спілкування 1940-х років. Ба більше, науковець намагався раціоналізувати події 1949 року,

---

¹⁰ Там само, с. 152.

¹¹ Там само, с. 154.

міркував про елементи конформізму в поведінці Петрова, але рішуче відстоював його інтелектуальну свободу та принциповість у наукових та художніх текстах.

В особі Юрія Шевельова художні тексти Віктора Петрова знайшли либонь найглибшого читача, критика й поціновувача. 1984 року він написав велику статтю «Шостий у гроні. В. Домонтович в історії української прози», цей текст було опубліковано через чотири роки у третьому томі нью-йоркського видання творів Домонтовича. Шевельов назвав його романи прикладом неокласичної прози і прагнув дібрати літературознавчі аргументи на користь ідеї розширити неформальну групу неокласиків-поетів у складі Миколи Зерова, Павла Филипovichа, Михайла Драй-Хмари, Максима Рильського, Освальда Бургардта, додавши до неї одного прозаїка – В. Домонтовича.

Шевельов майстерно показав, якими багатими на літературні асоціації є романи Петрова (перший із них – «Дівчина з ведмедиком» – вийшов друком 1928 року; за рік з'явився «Аліна й Костомаров»; іще за рік – «Романи Куліша», а вже в 1940-ві роки було видано «Без ґрунту» та «Доктор Серафікус»). Особливу увагу критик приділив літературним паралелям і запозиченням, твердив про їхній винятково творчий характер, вважав найдрібніші відхилення Домонтовича від *майже* дослівного перекладу французьких чи німецьких творів найцікавішими для розуміння авторської філософії¹². Для Шевельова розшукування джерел Домонтовичевих творів – не просто інтелектуальна гра, а пошук ключа до творчої методи, до своєрідності письменника. Він висунув тезу, що її підхопила частина пізніших дослідників: навіть якщо припускати, що Петров працював для радянської розвідки, «радянська система не може претендувати на Домонтовича-письменника»; і навіть якщо Петрова ця система змусила виконати якісь завдання, то перетворити В. Домонтовича на «соцреаліста» вона не спромоглася¹³!

Захопливі тексти Шереха стали справжнім відкриттям для пострадянської України. Інтелектуальний ефект від їхнього перевидання зміцнювався кількаразовими приїздами Юрія Шевельова на Батьківщину. Написане Шерехом задавало стандарти писання про літературу. У випадку з Петровим тексти цього дослідника визначали і ключові слова в

---

¹² Ю. Шерех, Шостий у гроні. В. Домонтович в історії української прози, у кн.: Ю. Шерех, *Пороги і заборіжжя*, т. 3, с. 98–136.

¹³ *Там само*, с. 133, 135.

рефлексіях про наново відкритого інтелектуала («скепсис», «іронія», «талановитий провісник нової доби»), і центральні сюжети в оцінці прози Домонтовича, як-от порівняння його романів із творами Анрі де Реньє чи Володимира Винниченка. Оцінки й підходи Шевельова, його неприховано заангажований, включений стиль письма приймали або відштовхували. Критик не приховував симпатії до особи Віктора Петрова та захоплення його текстами. Відповідно, у пострадянській українській культурі не-любов до Шереха різні автори могли легко проєктувати на неприйняття Петрова. Так старший за віком Віктор Петров став ніби інтелектуальною дитиною Шереха, який відкрив і описав його талант. За це образ Петрова мав покутувати «гріхи», приписувані своєму інтелектуальному батькові.

Провісник нової доби без автентичного обличчя?

У повоєнній Німеччині протягом 1946–1948 років у кількох малотиражних еміграційних виданнях («Рідне слово», «Час», «Українська трибуна», «Арка») Віктор Петров опублікував до двадцяти есеїв на різноманітні, але пов'язані теми: від творчості Куліша, Лесі Українки, Зерова і Франка, Маланюка й Шевченка до оглядів новітньої богословської літератури, проблем християнства і технізації світу, екзистенціалізму та історіософії. Уважного читача ці тексти дочекалися щойно у 1990-ті.

1993 року в найвпливовішому на той час журналі «Сучасність» з'явилася стаття літературознавиці Соломії Павличко, присвячена саме цим есеям. Авторка переповіла їхні окремі тези, присвячені питанням культурного й етичного орієнтування в повоєнному світі, «на руїнах міст і руїнах ідеологій». Текст Петрова було написано з усвідомленням, що «задля розвитку техніки людство зігнорувало розвиток себе», внаслідок чого постала «безодня між інтелектом і сумлінням». Павличко запропонувала такий для них підсумок: «Культурософія Автора.., здається, покликана пояснити його внутрішній, глибинний психологічний конфлікт, а теорія часу й епохи може розглядатися як спроба втечі від автентичності»¹⁴. Дослідниця фактично редукувала світоглядні проблеми непевності й

---

¹⁴ С. Павличко, На зворотному боці автентичности. Культурфілософія Петрова–Домонтовича–Бера (1946–1948), *Сучасність*, № 5 (1993): 123.

несталости світу, про які писав Петров, до його уявлюваних особистих переживань щодо співпраці з радянськими спецслужбами. Вочевидь уважаючи, що ключ до загадки Петрова знайдено, авторка саме під таким кутом, мало не буквально прочитувала кілька фраз із його «Історіософічних етюдів»: «Кожна людина числить за собою кілька життєписів. Одне ім'я стало явно недостатнім для людини. Тотожність імени більше не відповідає зламам етапів»¹⁵.

На думку Павличко, «його [Петрова. – А. П.] власна біографічна розірваність прагне філософського обґрунтування», «блискучі культурфілософські статті, не виключено, писалися паралельно з іншими, невідомими ще науці текстами, які в такому разі надсилалися на Схід у центр»¹⁶. Заклик Петрова «І тепер людство мусить сказати: Не механічна кавзальність, а чудо. Не техніка, а віра. Християнський шлях церкви»¹⁷ дослідниця прокоментувала так: для Петрова, «амбівалентного інтелектуала й скептика, цей [християнський. – А. П.] шлях скоріше бажаний, ніж можливий, не випадково він не може конкретизувати свого висновку»¹⁸.

У статті Павличко відчутно бракує такту й делікатности, що їх проявив Юрій Шерех (можливо, через те, що писав про особисто близьку людину), авторка рішуче пішла на свідоме загострення власних тез. І в той же час, як і Шевельов, не приховувала подиву від інтелекту Петрова. Відмовляючи своєму героєві у щирості, Соломія Павличко захоплювалася грою його думки.

Стаття в «Сучасності» виявилася першою ластівкою. Згодом В. Домонтович став одним із головних героїв скандальної та знакової книжки Павличко «Дискурс модернізму в українській літературі». Уся біографія Петрова розглядається тут крізь призму його незрозумілої до кінця агентурної роботи та особистої роздвоєности. Спираючись на інший афоризм Петрова – цього разу з «Аліни й Костомарова» – мовляв, «кожна людина, пишучи про інших, пише тільки про себе», Павличко дошукувалася алюзій на життєву історію Петрова в його художніх текстах.

---

¹⁵ В. Петров, Історіософічні етюди, *МУР*, зб. II (1946): 7–18. Передрук у: *Україна Модерна*, № 2 (2008): 177–198.

¹⁶ С. Павличко, На зворотному боці автентичности, с. 124.

¹⁷ В. Петров, Християнство й сучасність, *Орлик*, ч. 2 (1947): 18.

¹⁸ С. Павличко, На зворотному боці автентичности, с. 119.

«Улюбленою темою» Домонтовича авторка вважала тему «маски, подвійного життя, роздвоєння», улюбленим способом письма – «мову підтекстів і прихованих змістів», а письменників вислів про Куліша: «Всі його твори – шифровані й псевдонімні» сміливо прикладала до його власної творчості. При цьому Павличко інтерпретувала оту «шифрованість» не тільки як сублімування особистої історії, а й як спосіб збереження творчої свободи та уникання цензури, бо ж «філософування на абстрактні теми наприкінці 1920-х виявилось єдиним способом говорити правду»¹⁹.

Інтелектуальний контекст, до якого Соломія Павличко прагнула вписати творчість Петрова, свідчить радше про коло модного читання 1990-х, ніж про світоглядні ландшафти її героя. Петрова авторка зіставляла зі Шпенглером, Тойнбі, Бердяєвим і Колінгвудом; «одним із зашифрованих дискурсів» романів Домонтовича вважала фрейдистський психоаналіз; а ще стверджувала, що автор «Доктора Серафікуса» був «першим серед письменників-чоловіків», хто в українській літературі відкрив тему гомосексуальності²⁰.

Назвавши Домонтовича творцем «нового для української літератури типу інтелектуального роману», Соломія Павличко, на відміну від Юрія Шереха, вельми критично оцінювала форму його творів, вважала персонажів схематичними. У романах Домонтовича, на її переконання, переважає думка над формою, а ідеї над стилем; дослідниця порівнювала їх із «мозаїкою, складеною з уривків статей чи нотаток до наукових трактатів». Літературознавчий присуд Павличко суворий: «есеїст і критик [у текстах В. Домонтовича. – А. П.] поступово перемагає романіста»²¹. Ще категоричніше цю думку сформульовано в передмові до чергового київського перевидання «Доктора Серафікуса»: «Перенасичуючи свої романи парадоксами й карколомними інтелектуальними провокаціями, Домонтович не дбає про форму, про закони жанру, про красу стилю, про мелодійність речення., про те, що в тексті забагато русизмів»²².

На думку Павличко, «Петров був передовсім науковцем, який забавлявся літературою, як екстравагантним “хоббі”», бо, мовляв, «література

---

¹⁹ С. Павличко, *Дискурс модернізму в українській літературі* (Київ, 1999), с. 210.

²⁰ Там само, с. 325, 262, 267, 226–227.

²¹ Там само, с. 214.

²² С. Павличко, Роман як інтелектуальна провокація, у кн.: В. Домонтович, *Доктор Серафікус. Без ґрунту* (Київ, 1999), с. 16.

давала свободу самовияву, немислиму в науці»²³. Пишучи разом про нього і Валер'яна Підмогильного, дослідниця наголошувала, що два найбільші прозаїки 1920-х років таки не пішли «шляхом Джойса чи Пруста» і «стилістично залишилися в рамках традиційних романних і наративних форм, властивих для європейської прози радше кінця ХІХ-го, ніж ХХ століття»²⁴. За Павличко, розвиток інтелектуального роману був обірваний на півслові. Так само на півслові обірвався дискурс текстів Петрова 1940-х, «ніким не розвинутий, ніколи (за винятком хіба Ю. Шевельова) не прочитаний і на відповідному рівні не продовжений»²⁵.

Цікаво, що більшість читачів книжки Павличко недочули її критичних висловів про творчість Петрова. Натомість за дослідницею утвердилася репутація авторки, яка реабілітує й мало не ґлорифікує шанувальника «екстравагантних гобі». Не викликало сумнівів і те, що самій Павличко близькі деякі риси, що їх вона відзначила в текстах Петрова: антинародництво, європеїзм, інтелектуальність, «заряд парадоксальних думок» і навіть «сповідування загальної релятивності істини і водночас усвідомлення її як певної моральної загрози»²⁶.

---

²³ Там само, с. 5, 12.

²⁴ С. Павличко, *Дискурс модернізму в українській літературі*, с. 230. Цікаво, що Петров, можливо, і погодився б із такою оцінкою. Принаймні щодо творів Підмогильного. У праці про українських письменників – жертв комуністичного режиму Петров так оцінив роман Підмогильного «Місто», який назвав найбільшим досягненням української прози другої половини 1920-х: «Щоправда, натуралістичний психологізм, спертий на бальзаківсько-мопасанівську манеру письма, при наявності часткових зривів і деякій вайлуватій важкуватості, а також певній ще не переможений “літературщині” свідчили, що цей роман є плід “учбових років”, але що він має стати в русі до прийдешніх досягнень. Та вже був кінець!..»: В. Петров, *Діячі української культури – жертви більшовицького терору*, с. 50–51.

²⁵ С. Павличко, *Дискурс модернізму в українській літературі*, с. 323.

²⁶ Цікаво порівняти цей перелік із рисами мистецької постави «неокласиків» (Петров, як і Зеров, підкреслював умовність та неформальність цієї назви) у статті Петрова про «франківство» Зерова: «Неоклясики... змагалися проти регіоналізму, проти провінціональності української літератури, проти народництва і проти спроб його плужанської реставрації»: В. Петров, Микола Зеров та Іван Франко (До історії історико-літературних взаємовідносин), *Рідне слово*, № 6 (1946): 33. Іще цікавіше накреслив Петров «позитивну» настанову поетів цього напрямку: «Не імпресіоністична розхристаність, не віршовані записи щоденних вражень, а праця, “твердий тон”, “певний крок”, “старанно виконаний добір”, “суворе, вибагливе до самого себе й власного

За тією самою логікою, що її було описано на прикладі текстів Юрія Шевельова, Петрова-Домонтовича почали сприймати інтелектуальною дитиною Павличко. Своє ставлення до Соломії Дмитрівни її чи то критики, чи апологети нерідко проєктували на ставлення до Віктора Петрова. «Дискурс модернізму» опинився у специфічній інтелектуальній ситуації: свідомо провокативна праця викликала серію нападів із боку патріархальних (нативістичних) середовищ, але не дочекалася змістовної фахової, а не ідеологічної, дискусії. Уже після смерті Соломії Павличко (що стала справжнім ударом для української культури) критичні міркування щодо її праці у контексті висвітлення там творчості Ігоря Костецького висловив Марко Роберт Стех. Він наголосив, що в умовах, коли бракує знавців і видань (а також під впливом харизми Павличко та манери її письма), «український читач не має іншого виходу, як сприйняти авторитетні судження авторки «Дискурсу модернізму» за дефінітивну інтерпретацію і формувати на цій основі думки про Костецького як літератора і людину. А, звісно, така ситуація принципово неприпустима у будь-якій повноцінній культурі»²⁷.

Визначення інтерпретацій Павличко як «дефінітивних» не видається перебільшенням. Авторка неприховано прагнула створити новий літературний канон, вельми часто вдавалася до категоричних висновків. Такий самий підхід продемонстровано й у незавершеній монографії про Агатангела Кримського, де Петрову випала вельми неприваблива й однозначна роль.

Відповідний розділ книжки Павличко назвала «Віктор Петров проти Агатангела Кримського». Написано його на підставі збережених у фонді Петрова начерків до великої викривальної статті «Науково-політична діяльність А. Кримського», над якою Петров працював 1928 року²⁸. «Драматургію» статті науковця – на той час фактичного керівника Етнографічної комісії УАН – Павличко визначила так: рядок Кримського, рядок Леніна, коментар Петрова у дусі марксистсько-ленінської ідеології. Авторка не приховувала подиву, наскільки «цей Петров контрастує з тала-

---

доробку відношення”, “суворе й ненастанне самовивіряння”, – ось те, що відокремило Зерова й неоклясиків од інших поетів»: *Там само*, с. 40.

²⁷ М. Р. Стех, Пошуки, у кн.: І. Костецький, *Тобі належить цілий світ. Вибрані твори* (Київ, 2005), с. 13.

²⁸ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, ф. 343, од. зб. 36, 37.

новитим, “мудрим” (Єфремов²⁹) Петровим, який вважався в Академії людиною “нової формації”». Після цього Павличко сформулювала «парадокс Петрова», який, на її думку, полягав у тому, що, «пишучи дисертацію про Куліша і роман “Дівчина з ведмедиком”, він одночасно трудився над викривальним опусом проти Кримського, якого теоретично мусив поважати»³⁰.

Статтю Петрова не було опубліковано³¹, хоч він виступив із доповіддю про Кримського на засіданні Академії. Утім, факт не-публікації тексту аж ніяк не вплинув на категоричний висновок Павличко:

Текст невиданої статті Віктора Петрова започаткував ті численні маніпуляції з образом Кримського, в яких не передбачалося діалогу, в яких голос Кримського був або максимально спотворений, або відсутній. Сьогодні й фальшива риторика Петрова, і всі подальші необ’єктивні й свідомо маніпулятивні побудови втратили сенс. Маємо шанс повернутися до Кримського, яким він був насправді, знову почути його власний голос³².

Заклик «повернення до Кримського, яким він був насправді» цікавий самою стилістикою, надто якщо згадати, що тексти Соломії Павличко звикли проголошувати «постмодерністськими». Але ще цікавіший він як приклад, що демонструє авторчину стратегію письма. Детально переказуючи малопривабливий текст Петрова, дослідниця анітрохи не шукала не тільки виправдань (чого від неї знову ж могли би сподіватися критики її візії української літератури), а й контекстуалізації описуваних подій (чого можна вимагати від кожної наукової праці).

---

²⁹ У «Щоденнику» Сергія Єфремова зафіксовано враження від доповіді Петрова про поезію Максима Рильського, виголошеної 25 березня 1924 року на засіданні Історично-літературного товариства: С. Єфремов, *Щоденники. 1923–1929* (Київ, 1997), с. 97. Текст того виступу опубліковано у: Р. Корогодський, *І дороги. І правди. І життя*, с. 317–354.

³⁰ С. Павличко, *Націоналізм, сексуальність, орієнталізм. Складний світ Агатангела Кримського* (Київ, 2000), с. 295–296.

³¹ Тут варто зазначити, що в доробку Петрова є низка статей, написаних у дусі офіційного марксизму-ленінізму та поточної пропаганди. Напр.: В. Петров, Проти ревізії вчення Карла Маркса про родове суспільство, *Україна*, № 1–2 (1932): 61–71; Його ж, Расова теорія на послугах германського фашизму, *Наукові записки Інституту історії матеріальної культури*, кн. 2 (1934): 49–71.

³² С. Павличко, *Націоналізм, сексуальність, орієнталізм*, с. 297.

Цей розділ книжки Павличко написано під сильним впливом статті Василя Ульяновського, який, власне, і ввів до наукового обігу неопубліковану розправу Петрова про Кримського (чи, може, доречніше казати: розправу *над* Кримським). Один із найкращих знавців інтелектуальної історії України 1920–30-х років, прискіпливий дослідник і уважний аналітик Ульяновський у тексті про Петрова обрав риторичну засудження і так само виніс за рамки проблему обставин, у яких з'явився викривальницький рукопис. Історик трактував текст Петрова як перемогу «біса» та «безпосередню участь у “чистці” визначних українських учених, котрі не піддалися спокусі»³³.

І Ульяновський, і Павличко фактично мінімізували чинник *можливого* примусу та тиску на Петрова (хоча, звісно, принаймні теоретично не можна виключити, що цей текст він міг писати і з власної ініціативи) і винесли його поведінку на моральний суд (чи радше наперед визначений осуд). Обрання дослідниками позиції моральної вищості ніби знімало можливість (не кажу: вимогу) контекстуалізувати події. Ми не знаємо напевно, кому і за яких обставин вдалося уникнути писання подібних викривальних статей. Але маємо непоодинокі приклади, коли люди були змушені писати такі тексти заради фізичного виживання. Зокрема, кілька викривальницьких статей про своїх учителів мусив надрукувати Лев Окиншевич, який наприкінці життя в еміграції описав і процедуру, за якою його примушували це робити³⁴. Олександр Оглоблін, інший історик, який так само, як Окиншевич, залишився в окупованому Києві, а згодом працював у США, написав велику статтю про «буржуазну історичну школу» Митрофана Довнар-Запольського³⁵, до якої сам належав (власне, само-викриття радянська система цінувала найбільше).

Цікаво, що дослідники не згадали навіть інших текстів із «викриттям» Кримського. Зокрема, пасквіля «Агатангел Кримський як історик

---

³³ В. Ульяновський, «В пустелі мені з'явився біс», або Про темну мантию Віктора Петрова, *Філософська і соціологічна думка*, № 1–2 (1995): 182.

³⁴ Див. покликання 44 у розділі про В'ячеслава Заїкіна.

³⁵ О. П. Оглоблін, Буржуазна історична школа Довнар-Запольського (До генези блоку російського великодержавництва й місцевого націоналізму в українській історіографії), *Записки Історично-Археологічного інституту*, № 1 (1934): 157–226. Побіч викривальної стилістики, у статті Оглобліна було кілька цікавих і влучних історіографічних спостережень. Але, попри це, вона справила гнітюче враження на Довнар-Запольського, який невдовзі після появи публікації помер.

Туреччини» пера першого в Україні доктора історії європейської культури та голови ВУАНівського осередку воєвничих безвірників Костя Штеппи³⁶. Про Штеппу напевно відомо, що з 1920-х років він був секретним співробітником НКВС. Як і Петров, історик залишився на окупованих німцями територіях і так само працював редактором, тільки київської газети «Нове українське слово». Як і Петров, він описав комуністичні репресії та підневільні умови існування гуманітарних наук у СРСР у кількох публікаціях (тільки російською та англійською мовами³⁷). Щоправда, на відміну від Петрова, Штеппу не вивезли до СРСР, 1952 року він перебрався до США, а 1958-го помер. Чи він цікавив спецслужби менше за свого більш різнопланового колегу? Чи для нього знайшлося завдання за океаном, тоді як від Петрова вже нічого не сподівалися?

У кожному разі, у тексті Павличко Петров залишився сам на сам із Кримським, перетворившись на приклад слухняного (ба навіть мало не охочого) виконавця побажань комуністичної влади. Такий ракурс зображення Петрова схвально сприйняли частина його критиків (про що нижче), але вирішальний вплив текстів Соломії Павличко полягав таки в іншому підході до постаті та творів Петрова.

Суперінтелектуал у полоні нелюдської системи?

Під впливом текстів Юрія Шевельова, а також особистого спілкування з їхнім автором («учителем»), постав один із найцікавіших текстів про особу Петрова-Домонтовича, що його написав літературний критик та есеїст Роман Корогодський. Уміщена спершу в «Сучасності» (2000. № 2–3), а згодом у збірникові статей Корогодського, ця розвідка особлива вже тому, що в основу авторових інтерпретацій покладено не опубліковані тексти Петрова чи публікації про нього (хоча дослідник рясно цитував розвідки Соломії Павличко та Сергія Білоконя), а архівну справу Петрова, і передусім його листування з Софією Зеровою.

---

³⁶ І. В. Верба, М. О. Самофалов, *Історик Кость Штеппа: Людина, вчений, педагог* (Київ, 2010), с. 80.

³⁷ K. Shtepa, F. Houtermans, *Russian Purge and the Extraction of Confession* (New York, 1951) [укр. переклад: К. Штепа, Ф. Гоутерманс, *Чистка в Росії* (Харків, 2000)]; K. Shtepa, *Russian Historians and the Soviet State*, New Brunswick, New Jersey, 1962.

Корогодський прийняв підставову тезу про «роздвоєність» Петрова, але цікавила його не так розірваність біографії та творчості, як зв'язок між ними. Дослідник прагнув підважити мало не нормативну тезу про те, що коли «Петров занурився в археологію, В. Домонтович упав в анабіоз» (за іншою версією того самого тексту, «розчинився у часі»)³⁸. Іншими словами, автор шукав проявів Домонтовича у Петрові, а разом із тим намагався зрозуміти «душевний стан творчої інтелігенції на зламі епох».

Для Корогодського Петров – один із талановитих діячів української культури (в оцінці письменникових творів дослідник цілковито покладався на висновки Шевельова), якого радянська система взяла в полон. «Полон» та різні стратегії і спроби вирватися з нього – центральний образ тексту Корогодського. У цьому світлі він прагнув прочитати таємничу біографію свого героя.

На думку Корогодського, соціальне походження (Петров народився 10 жовтня 1894 року в Катеринославі в родині священика тамтешньої Тюремної церкви) «відіграло вирішальну роль у подальших життєвих пригодах Віктора Петрова»³⁹. Цієї тези автор не розвинув, але далі приділив увагу тому фактові, що прізвище Петрова з'явилося у свідченнях Сергія Єфремова на процесі СВУ, де академік згадав його останнім серед членів «київського осередку» цієї «терористичної організації»⁴⁰. Після винесення вироку в справі СВУ в Академії відбулася чистка, після чого у трудовій книжці Петрова з'явився такий запис:

Ухвала комісії по чистці апарату ВУАН з 6 серпня 1930 р. (протокол № 43 § 94): «Зняти з посади керівника Етнографічної комісії за допущення політичних вивихів та перекручувань як у своїх деяких працях, так і в деяких матеріалах комісії. Зважаючи на визнання своїх помилок, а також зважаючи на його громадську активність за останній час, – залишити Петрова В. П. на некерівній посаді наукового робітника в Комісії етнографії»⁴¹.

---

³⁸ І. Мазуренко, *Метаморфози Віктора Петрова (В. Домонтовича)*, <http://museum.dp.ua/article0064.html>, <http://amkob113.narod.ru/sslav/2/slav-011/html>

³⁹ Р. Корогодський, *І дороги. І правди. І життя* (Київ, 2002), с. 225.

⁴⁰ Цей факт було вперше наведено у: С. Білокінь, *Таємниці архівів не вічні..., Сучасність*, № 10 (1998): 65.

⁴¹ Цитата з трудового списку Петрова, що його передала Сергієві Білоконю Софія Зерова, оприлюднена у: С. Білокінь, *Довкола таємниці*, с. 19.

Появу одразу після слова «зняти» формулювання «залишити» Корогодський пояснив можливим сигналом із відповідних органів. А арешт Петрова 8 червня 1938 року та його звільнення з-під варти за два тижні (21 червня), на авторову думку, можна пов'язувати вже із “перекваліфікацією” Петрова зі звичайного “секретного співробітника” в Академії в “нашу людину” з військовим званням і ризиковими перспективами розвідувальної діяльності»⁴².

Рукопис викривального тексту «Науково-політична діяльність А. Кримського» Корогодський пропонував відчитати як ситуацію «гри» з «соціальним замовленням» згори, бо аж надто різючою є різниця між цими «неохайно склеєними цитатами» та знаними з публікацій Петрова про того ж Куліша «блискучими психологічними заглибленнями в природу людини». Автор зауважив: «Легко уявити трансформацію суперінтелектуала в блазня... Значно складніше відчути травмовану душу людини самотньої і безнадійно закинутої в простір неолі»⁴³.

Основна теза Корогодського: alter ego (В. Домонтович) ніколи не полишало Петрова. І знаходило вихід у найнесподіваніших ситуаціях. Корогодський наводить кілька таких прикладів: на двох сторінках підготованої Петровим кіноповісті про «героя громадянської війни» Щорса, де раптом з'являються Пьотр Чайковський, музика, баронеса фон Мекк та фірмовий стиль Домонтовича; в одному з «московських» листів Петрова до Софії Зерової⁴⁴. Цікаво, що в обох випадках ідеться про російсько-

---

⁴² Р. Корогодський, *І дороги. І правди. І життя*, с. 232.

⁴³ Там само, с. 237.

⁴⁴ Ось фрагменти з цього листа, відправленого 11 вересня 1953 року з Москви до Києва: «Дорогая, любимая, милая Соня! Как жаль, что и в этом году накануне твоих именин и в день твоих именин мы не встретимся, и коробка конфет, опрокинувшись, не упадет со стола, и конфеты не рассыпятся по полу, как это было двадцать три года тому назад... Что изменилось за эти более чем двадцать лет? Пожалуй, что ничего, потому что и теперь, как и всегда, неизменно все дни и всё каждый день насыщено для меня памятью и мыслью о тебе. Это странное состояние, остающееся изо дня в день, из года в год, из десятилетия в десятилетие неизменным. Быть может, всё это просто и очень ясно потому, что чувство себя – это одновременно для меня чувство тебя, и если думаю о себе, то тем самым думаю, чувствую тебя. Дни мои для меня наполнены тобою... Теперь же я пожелаю тебе быть счастливой в дни твоих именин и помнить, что хотя нас разделяют дали, но я с тобой и ты для меня только одна! Обнимаю и крепко тебя целую. Твой всегда...» Повний текст наведено у: Р. Корогодський, *І дороги. І правди. І життя*, с. 287.

мовні тексти, на що Корогодський не звернув спеціальної уваги, хоч В. Домонтович писав тільки українською.

Корогодський зауважив, що наведені Соломією Павличко цитати з «Історіософічних етюдів» Петрова підтверджують те, що письменник «умів знайти аргументацію для пояснення будь-якого свого вчинку» та «усе життя собі опонував». Але категорично не погодився з її припущеннями про «тексти до центру», які Петров мав би писати паралельно з есеями кінця 1940-х: «Гадаю, що таких “текстів” немає в природі. Петров міг бути такого масштабу розвідником, який працював раз на рік, на два чи п'ять»⁴⁵. На підтвердження такого припущення дослідник навів спогади Михайла Брайчевського, колеги Петрова з Інституту археології 1960-х років, який згадував, як одного разу Петров напідпитку розповідав, що його розвідницьким завданням у роки війни було очолити український уряд та підготувати убивство Гітлера⁴⁶. Корогодський рішуче відстоював тезу Шевельова про «цілковиту неможливість» агентурної роботи Петрова у середовищі еміграції (досить наївно покликаючися на саму лише кількість праць, що їх він написав у повоєнні роки⁴⁷) і сам висунув тезу про співпрацю з органами Софії Зерової. Останнє припущення він обґрунтував її незрозумілим небажанням (або неможливістю) виїхати разом із Петровим з Києва 1943 року, а також кількома загадковими фразами з листів Петрова з Москви: «Я уже писал, что должность завотдела мне обещана, но далее идёт вопрос об инстанциях, а инстанции зависят не от меня. Быть может, скорее от тебя» (лист 1952 року); «Если бы ты действительно хотела, чтобы я был в Киеве, то это было бы именно так ещё в прошлом году, при одном единственном условии – чтобы ты проявила в этом деле инициативу и настойчивость» (лист 1953 року)⁴⁸.

Тезу про те, що в Софії Зерової «не могли не існувати» стосунки з НКВС, адже «бути жінкою Миколи Зерова, а згодом – Віктора Петрова, й обійти чекістське павутиння неможливо»⁴⁹ наголошено в іншій статті

---

⁴⁵ Р. Корогодський, *І дороги. І правди. І життя*, с. 250.

⁴⁶ Див.: М. Брайчевський, В. П. Петров – учений-універсал, *Археологія*, № 3 (1990): 95–100. Передрук у: *Слово і час*, № 10 (2002): 13–16.

⁴⁷ Р. Корогодський, *І дороги. І правди. І життя*, с. 250.

⁴⁸ Цит. за: Р. Корогодський, *І дороги. І правди. І життя*, с. 265–266.

⁴⁹ Р. Корогодський, ...На ім'я Миколи Зерова, *Наш сучасник Микола Зеров* (Луцьк, 2006), с. 311.

Корогодського, де він констатував, але ніяк не пояснив того, що Софія Федорівна «писала спогади про Зерова й НЕ написала про Віктора Петрова»⁵⁰ і шкодував, що вона знищила свої листи до Петрова.

Корогодський прийняв уже загальну практику екстраполювати на особу Петрова висловлювання героїв В. Домонтовича. Дослідник вважав, що до життєвого шляху Петрова ідеально пасує обрана ним назва для повісті про ван Гога: «Самотній мандрівник простує по самотній дорозі», а ще фраза Арсенія Витвицького з роману «Без ґрунту»: «Я ніколи в житті не був собою». Петров, як його зрозумів Корогодський, – полонений, «чужий для всіх» і для себе самого також, але разом із тим людина певних твердих переконань: «хіба *свідома* [тут і далі в цій цитаті курсив автора. – А. П.] відмова Петрова від В. Домонтовича на полі культури не є найкращим зразком *офіри* в ім'я Ідеалу»⁵¹. А ще це полонений, який хоч і утримується від висловлювання більшості власних думок, але зберігає внутрішню свободу та ще подеколи посміхається зі своїх поневолювачів. Заданий на початку розвідки Корогодського образ полону став настільки тотальним, що похорон Віктора Петрова на військовому Лук'янівському цвинтарі він інтерпретував як останню спробу системи «полонити» талант. Зі споминів (оприлюднених через кілька років після публікації тексту Корогодського) відомо, що Петров сам просив про таке місце поховання⁵². Можливо, укотре іронічно посміхаючись.

---

⁵⁰ Спогад про чоловіка Софія Зерова написала на прохання московського літературознавця Михайла Зозулі для задуманого ним збірника «Микола Зеров у спогадах сучасників» (книжки не було видано). Цей текст публікували кілька разів із незначними змінами. В українському перекладі Олега Зуєвського текст вийшов у збірнику «Слово» в Едмонтоні 1973 року з передмовою Юрія Шевельова. У цій версії спогади передруковано у: В. Агеєва, уп. *Київські неокласики* (Київ, 2003), с. 83–130. Істотно скорочена російськомовна публікація: *Радуга*. № 1 (1988). Найповнішу авторизовану версію тексту опублікував та прокоментував Сергій Білокінь: С. Зерова, Спогади про Миколу Зерова, *Слово і час* № 8–9 (1996); передрук у: *Родинне вогнище Зерових* (Київ, 2004), с. 92–149.

⁵¹ Р. Корогодський, *І дороги. І правди. І життя*, с. 275, 282.

⁵² К. Корнієнко, Особлива людина, *Слово і час*, № 10 (2002): 78.

Незалежний митець та агент із примусу в одній особі?

Під відчутним впливом інтерпретацій Соломії Павличко, насамперед «Дискурсу модернізму», з'явилася ціла серія літературознавчих розвідок, і чимало з них було присвячено особі та творчості Петрова. Їхню стилістичну та оціночну залежність від взірцевого тексту Павличко варіює, але певні розпізнавальні знаки зберігаються.

Статтю Світлани Матвієнко про біографічне й автобіографічне у текстах Петрова прикрашено вже знайомим нам епіграфом із «Аліни й Костомарова»: «Зрештою, кожна людина, пишучи про інших, пише тільки про себе»⁵³. Авторка поставила за мету зібрати «вельми характерні для письменника самоповтори, рішучість поборювати певні літературні чи наукові норми і по кілька разів прописувати важливі насамперед для себе моменти», прагнула виокремити в накресленому Петровим образі Куліша риси самого автора. Зокрема, на думку Матвієнко,

Петрову важливо підкреслити резонерство, ідеологічність (у сенсі культурної ідеологічності), «розрахунковість» Куліша. Бо це близько й до способу мислення самого Петрова, його манери експериментально впроваджувати різноманітні заборонені дискурси (від фрейдівського починаючи) з розрахунком, щоб це не було легко «відчитано»⁵⁴.

Авторка висловила припущення, що для «модерного автора інтелектуального тексту» (тобто Петрова) у ситуації підконтрольного писання (тобто за умов щораз сильнішої політичної цензури) читач може існувати у кількох іпостастях: *простий*, малоцікавий через некомпетентність; *його читач* – невелике коло однодумців, та *небезпечний читач*, який виконував функцію нагляду. І далі авторка зробила такий висновок:

Для Віктора Петрова читач існував лише простий та небезпечний. Йому було байдуже, чи перший розумів його твори та наукові тексти, натомість він піклувався, аби другий не зрозумів, не «відчитав» «чого не слід» із його праць⁵⁵.

---

⁵³ С. Матвієнко, Біографічне та автобіографічне: перетин у текстах Віктора Петрова, *Мастеріум*, вип. 4. Літературознавчі студії (Київ, 2000), с. 9.

⁵⁴ Там само, с. 11.

⁵⁵ Там само.

Матвієнко зауважила численні паралелі між романним образом Куліша та самим Петровим: схильність до руйнування стереотипів, «фокусування творчого процесу на сучасності», необхідність пристосовуватися до обставин, псевдонімність. На її думку, творча метода Петрова полягає у вміщенні власної біографії між рядками чужих життєписів й у здатності побачити себе в інших постатях.

У полі поставленої мети Світлана Матвієнко виявляється уважним і *небезпечним* читачем (особливо якщо погодитися з її ж твердженням, що ознакою стилю Петрова стало «віртуозне вміння приховувати свої думки»). Вона також тонко вловила інтенцію кожної традиції (і тієї, що її заклала Соломія Павличко, також) шукати собі попередників. І писала: «Фактично, Петров дуже близький до сучасного нам способу дослідження. Здається, його утримує лише “влада жанру”, а мислить він уже дискурсивно»⁵⁶.

Інтерпретацію Петрова-Домонтовича, що її запропонувала Віра Агеєва, побудовано навколо розвинутої до максимуму тези Юрія Шевельова про свободу Домонтовича-письменника від будь-чого радянського. У передмові до «Дівчини з ведмедиком» Агеєва твердила:

Його творчість – винятковий зразок незалежності митця від суспільства, від край несприятливих зовнішніх обставин. В обстоюванні такої незалежності він був навіть максималістом, ригористом⁵⁷.

Цю тезу дослідниця розвинула в монографії «Поетика парадокса», присвяченій інтелектуальній прозі Домонтовича. Агеєва не приховувала захоплення ідеями Петрова, назвала його «одним із найглибших і найчесніших українських мислителів», послідовного «у відстоюванні естетичних, мистецьких переконань»⁵⁸. Вона максимально загострила тезу

---

⁵⁶ Там само, с. 10.

⁵⁷ В. Агеєва, Мовні ігри В. Домонтовича, у кн.: В. Домонтович, *Дівчина з ведмедиком. Болотяна лукроза* (Київ, 2000), с. 20.

⁵⁸ В. Агеєва, *Поетика парадокса. Інтелектуальна проза Віктора Петрова-Домонтовича* (Київ, 2006), с. 9, 77. Про стосунки Петрова з батьком ми не знаємо майже нічого. Про особу Платона Петрова відомості зібрано у: М. Чабан, Про батька загадкового письменника В. Домонтовича, *Січеслав: Літературно-мистецький та публіцистичний часопис письменників Січеславії*, № 4 (2009): 181–183. Священик Платон Петров після від'їзду з Катеринослава викладав Закон Божий в Одеському комерційному училищі (1904–1907), у той самий час Віктор учився в Одеському реаль-

Шевельова: «Письменник В. Домонтович *жодних* [виділено авторкою. – А. П.] поступок ніколи не робив, і його творчість не має нічого спільного з соціалістичним реалізмом»⁵⁹. Проголошений авторкою суто естетичний критерій оцінки творчості В. Домонтовича у тексті книжки насправді перетікає в недвозначну виправдальну стратегію викладу біографії Петрова. Ніби несвідомо приймаючи тезу про те, що видатний письменник та есеїст не може бути цілковито неморальною людиною, Агеєва прагнула пояснити можливу співпрацю свого героя з радянськими спецслужбами, наголосувала, що ним «крізь усе життя... було пронесене велике кохання» до Софії Лободи-Зервої.

Там, де Агеєва відходила від прокладених Юрієм Шерехом інтерпретаційних стежин та наважувалася на власні інтерпретації, одразу натрапляємо на синдром кола читання пострадянського інтелігента, що його ми вже відзначили на прикладі «Дискурсу модернізму» Соломії Павличко. Наприклад, Агеєва зауважила, що у творах В. Домонтовича стосунки сина з батьком «завжди конфліктні», тому висунула нічим не обґрунтовану «гіпотезу», що «колізія авторитарного батька та незгідливого сина має певне біографічне підґрунтя»⁶⁰. Ухопившись за припущення, що одним із прототипів архітектора Линника в романі «Без ґрунту» міг бути Ніколай Реріх, Агеєва стверджувала, що тоді «ідея релігійного ренесансу видається тим актуальнішою», а далі зізналася у «спокусі порівняти» твір Петрова з романом «Собор» Олеся Гончара:

Виникає навіть єретична думка, чи не знав останній [Олеся Гончар. – А. П.] тексту «Без ґрунту» й чи не спробував протиставити песимістично-модерністській візії старшого автора свою оптимістично-неонародницьку версію⁶¹.

ному училищі. У 1907–1913 роках Платон Петров був викладачем Холмської духовної семінарії, а Віктор тоді навчався у Холмській чоловічій гімназії. 1913 року Петрова призначили викладачем церковної історії Київської семінарії, а його син вступив на слов'яно-російське відділення історично-філологічного факультету Київського університету св. Володимира. Помер Платон Петров 1922 року. У повоєнних автобіографіях Віктор Петров зазначав, що народився у родині вчителя. У 3 томі «Радянської енциклопедії історії України» (1971) про В. Петрова написано, що він народився «в сім'ї викладача».

⁵⁹ В. Агеєва, *Поетика парадокса*, с. 12.

⁶⁰ Там само, с. 247.

⁶¹ Там само, с. 340.

Ці курйозні розважання Агеєва закінчила однозначним висновком не на користь Гончара («порівняльний аналіз цих текстів демонструє катастрофічну втрату художнього мислення, духовної культури»), який відсилає до її тези, висловленої на самому початку книжки: про непотрібність Петрова «не-модерній культурі». Так під пером Агеєвої Петров став уособленням «боротьби модерного з немодерним» в українській культурі. Якщо згадати критичні статті Шереха про романи Гончара, «єретичне» порівняння Агеєвої набирає ще більшого ідеологічного сенсу. І найважливіше: саме як символ «боротьби за стандарт культури», тільки з протилежним оціночним знаком, Петрова-Домонтовича сприймуть і захисники «немодерности» (про що далі).

У книжці Мар'яни Гірняк про інтелектуальну прозу Петрова засвоєно та ретрансльовано основні тези, що їх сформулювали Соломія Павличко та Віра Агеєва. Назва видання: «Таємниця роздвоєного обличчя». В. Домонтовича протиставлено Віктору Петрову: «Складається враження, що цю людину більше цікавила незаплямована біографія В. Домонтовича чи Віктора Бера, аніж власної реальної особи»⁶². Наголос на релятивізмі: «якщо в чомусь і переконаний, то якраз у відсутності абсолютних істин»⁶³. Авторка ковзає поверхнею текстів свого героя та надуживає цитатами з модних філософських та літературознавчих праць. Розділ «Замість висновків» має підзаголовок: «Кожна людина, пишучи про інших, пише тільки про себе»!

Радянський шпигун, закамфльований під третьорядного літератора?

Найгостріші засудливо-негативні відгуки про Віктора Петрова розкидано по публікаціях, де на перший погляд їхньої появи не випадає сподіватися. Але це тільки на перший погляд. У пострадянській українській гуманітаристиці оцінки Петрова варто шукати там, де йдеться про Соломію Павличко або Юрія Шевельова.

Саме Петрову відведено центральну (і зловісну) роль у тексті Івана Драча «При світлі Соломії», що його вміщено у збірникові спогадів про

---

⁶² М. Гірняк, *Таємниця роздвоєного обличчя. Авторська свідомість в інтелектуальній прозі Віктора Петрова-Домонтовича* (Львів, 2008), с. 10.

⁶³ *Там само*, с. 94.

Соломію Дмитрівну. Починається цей текст компліментарним відгуком живого класика української поезії про книжку Павличко про Кримського: «Соломія підважила неймовірну, здавалося б, невідому працю. Східний світ відкрився так щедро і розлого, скрупульозно і привабливо, що можна лише дивуватись її точному оку, її безпомильному смакові»⁶⁴. Але цей піднесений тон хутко поступається місцем зовсім іншій риторичі, коли Драч визнає почуття особистої образи, викликаної скандальною статтею Павличко про Михайла Коцюбинського, яку він відчитав як приниження автора «Тіней забутих предків» та замах на священний літературний канон⁶⁵.

І тут спогад про Павличко перетікає у Драча в спогад про його зустріч із Шевельовим 1966 року в Нью-Йорку та про те, як той передав до Києва привіт Віктору Петрову. Драч визнає, що на час розмови з Шевельовим він «мало що знав про Петрова-Домонтовича, читав “Романи Куліша”, ще якийсь дріб’язок [курсив мій. – А. П.]», але зацікавився його зв’язком із розвідкою. Після повернення до Києва Драч попросив Григорія Кочура завести його до Петрових, аби передати привіт із Нью-Йорка. У подальшому описі Драча природа дивовижно гармоніює із психологічним портретом адресата:

Був сірий день, слизота неймовірна. Зайшли ми до будинку в районі теперішнього Володимирського базару. Дуже мені не сподобалось подружжя. Великий інтелектуал і видатний письменник був у якомусь сірому одінні і видався мені слизьким. Я з докором молодості дивився на стареньку дружину Петрова і очима картав її, що вона не лишилась Зервою...⁶⁶

---

⁶⁴ І. Драч, При світлі Соломії, *Спогади про Соломію Павличко* (Київ, 2006), с. 79.

⁶⁵ Провокативну і добре написану статтю Павличко можна прочитати і як спосіб зацікавити сучасного читача постаттю Коцюбинського, тим більше, що авторка аж ніяк не применшувала його літературних заслуг. Тільки твердила про «непереможну роздвоєність» зрілого Коцюбинського між світом приватного листування та художніми творами: С. Павличко, Пристрасть і їжа: особиста драма Михайла Коцюбинського, *Сучасність*, № 12 (1994): 142–155. Цікаво, що редакція «Сучасності» вважала за потрібне додати до цієї статті примітку: «Здаючи собі справу з нетрадиційності підходу автора статті до теми та її дискусійності, все ж публікуємо цю розвідку». Дуже промовисте оте «все ж»!

⁶⁶ І. Драч, При світлі Соломії, с. 82.

Іван Драч ані на хвильку не замислився над тим, а як він – молодий поет-комуніст, який щойно повернувся з Нью-Йорка, куди в 1960-ті роки виїзд аж ніяк не був відкритим для всіх охочих, – міг виглядати в очах старенького Петрова. Ще й у контексті передавання привіту від людини, яка офіційно вважалася в СРСР «фашистським колаборантом» і «буржуазним націоналістом». Іще цікавіше спостерігати, як упевнено мемуарист прийняв роль морального й естетичного судді і Петрова, і його дружини⁶⁷. Останнім цвяхом у «слизький» портрет Петрова стає згадка про його похорон 1969 року, на якому Драч, звісно, не був: «Коли розповідали про його похорон, то дивувались, що генералів КДБ було на цвинтарі більше, ніж археологів, не кажучи вже про українських письменників»⁶⁸.

Із наступного абзацу стає зрозуміло, що вся ця риторика була авторові потрібна для того, щоби відвести Петрову роль того, хто «зіпсував» Соломію Павличко, хто навчив її не поважати справжніх класиків: «Випади Соломії у бік Михайла Коцюбинського стають зрозумілішими при наявності випадів Віктора Петрова-Бера-Домонтовича, але жоден з його архітворів не може навіть наблизитися до параметрів “Тіней забутих предків” [курсив мій. – А. П.]»⁶⁹. У категоричності останньої тези можна відчитати рішучість Драча відстоювати той канон української літератури, який може «вберегти націю від морального розкладу»⁷⁰, канон, що його Павличко назвала б «неонародницьким» чи «домодерним».

Якщо у спогаді Драча Віктор Петров з'явився як абсолютно неприваблива альтернатива «верстовій дорозі нашої літератури», то в кількох статтях історика і колишнього в'язня радянських концтаборів Ярослава Дашкевича він став уособленням ненависної авторові комуністичної сис-

---

⁶⁷ Софія Зерова до своєї смерті 15 липня 1985 року залишилася Зеровою. З Петровим вона одружилася 1957 року, через 35 років від часу їхньої першої зустрічі. За спогадами близької подруги Миколи і Софії Зерових, Людмили Курилової, перед оформленням шлюбу «вона поставила умову, що збереже прізвище Зерова»: Л. Курилова, Зустрічі з Миколою Зеровим, у кн.: *Родинне вогнище Зерових* (Київ, 2004), с. 173.

⁶⁸ І. Драч. При світлі Соломії, с. 83.

⁶⁹ Там само, с. 83.

⁷⁰ Цитата з щоденника Олеса Гончара, його коментар до перекладу Павличко «Коханця леді Чатерлей». На думку Гончара, сам вибір твору для перекладу йде «від модернізму і переситу модерної дамочки», і ані твір, ані його переклад не можна «давати сучасній молоді, підліткам, дівчаткам, нареченим». Цит. за: І. Драч, При світлі Соломії, с. 81.

теми. Захищаючи ідеолога інтегрального націоналізму Дмитра Донцова від критичних випадів Юрія Шереха⁷¹, Дашкевич пригадував, що близьким до останнього був «провокатор і російський комуністичний шпигун, закамouflований під третьорядного літератора і вченого Віктор Петров», якого Шерех «проголосив шостим неокласиком, що не відповідає правді також тому, що порівняння *тисанини* [курсив мій. – А. П.] Петрова з творами неокласиків *навіть для посереднього літературного критика* [курсив мій. – А. П.] (не те, що для метра) говорить про дві різні лінії розвитку»⁷². У драматургії Дашкевичевого тексту тінь такої підлої й нікчемної людини мусить упасти і на «його приятеля» Шереха. Змалювавши етичний портрет критиків Донцова (додам, що Петров ніколи про нього чи інтегральний націоналізм не писав), Дашкевич категорично сформулював власну максиму: «Не думаю, що боротьбу, вперту і криваву, за Українську державу можна було коли-небудь вважати манівцями» і застеріг: «щоб не допустити до чергового повторення шматування української національної ідеї, треба читати і розуміти Дмитра Донцова»⁷³. Можна припустити, що додатковою причиною того, що згадка про Петрова виринула в апологетичному тексті про Донцова, могло бути прагнення Дашкевича ще раз розквитатися з особою, чиє таємниче зникнення 1949 року кинуло тінь на бандерівську фракцію ОУН. Тоді навіть з'явився вірш Яра Славутича, у якому той звертався до Донцова:

Тебе довіку, дикий братовбивче,
Пектиме Віктора Петрова кров...

Наведена оцінка постаті Петрова не була для Дашкевича випадковою чи поодинокую. У статті 1991 року про редагований Миколою Зеровим

---

⁷¹ Свій гострокритичний аналіз публіцистики Донцова Юрій Шерех запропонував, зокрема, у статті «Донцов ховає Донцова», яка 1948 року відкривала збірку його публіцистичних текстів «Думки про течії». Шерех наголошував на нетерпимості мислення Донцова та розвивав гіпотезу про її глибинний зв'язок з російською, а не українською традицією політичної думки. Передрук цієї статті див. у: Ю. Шерех, *Пороги і забориження*, т. 3 (Харків, 1998), с. 52–87.

⁷² Я. Дашкевич, Дмитро Донцов і боротьба довкола його спадщини, у кн.: Я. Дашкевич, *Постаті. Нариси про діячів історії, політики, культури* (Львів, 2006), с. 481, 482.

⁷³ *Там само*, с. 481, 486. Варто додати, що цю статтю Дашкевича було вперше опубліковано як передмову до академічного видання творів Дмитра Донцова: Д. Донцов, *Твори*, т. 1 (Львів, 2001), с. 7–19.

журнал «Книгар» історик висловився про Петрова ще категоричніше. Тим разом протиставляючи Петрова Зерову, Дашкевич назвав першого «мабуть, єдиною в світі людиною, що отримала радянський орден за те, що перебувала в лавах української націоналістичної еміграції»⁷⁴. Далі Дашкевич звинуватив особисто Петрова в участі у знищенні Зерова та неокласиків. За словами історика, до цієї справи Петров «приклав свої пухкенькі дрібненькі ручки»⁷⁵. Проте довершений майстер категоричного стилю Дашкевич ніде не згадав, що його звинувачення побудовано на основі *інтерпретації*, до того ж заснованої не на доступних іншим дослідникам джерелах, а на витлумаченні розрізнених і непевних фактів⁷⁶. У іншому тексті історик прямо пояснив гостроту власних оцінок спротивом «небезпечній тенденції всепрощаючого псевдолібералізму» та відкиданням «виправдовувань зради» тими, «сумління яких і перед Богом, і перед Нацією не є чистим»⁷⁷.

Етичне (і разом естетичне) протиставлення Петрова Зерову та тезу про фатальну роль першого в трагічній долі неокласиків розвинув перекладач Михайло Москаленко в післямові до одного з найповніших видань літературознавчих творів Зерова. Цікаво, що Москаленко також почав із полеміки з Шерехом. У цьому разі щодо оцінки деяких віршів Зерова: «рішуче вважаю, що вживати стосовно віршів [Зерова. – А. П.] такі означення, як “потужний струмінь літературщини”, “замилування в холодній

⁷⁴ Я. Дашкевич, «Книгар» – журнал епохи революцій і контрреволюцій, *Україна: Наука і культура*, вип. 25 (1991): 31–32.

⁷⁵ Там само.

⁷⁶ На категоричність тверджень Дашкевича не тільки про особистість, а й про доробок Петрова та о. Гавриїла Костельника звернено увагу в передмові до збірки його праць: І. Гирич, Від Данила Галицького до Омеляна Пріцака: Штрихи до історіографічних студій Ювіляра, у кн.: Я. Дашкевич, *Постаті*, с. 24. Для Ігоря Гирича талант Петрова «незаперечний». У передмові до іншої збірки праць Дашкевича Гирич зауважив властивий істориковим текстам зв'язок науки та громадського виховання й політичної чутливості: І. Гирич, Ярослав Дашкевич: нерозривність науки і суспільно-політичного життя, у кн.: Я. Дашкевич, «...Учи неложними устами сказати правду». *Історична есеїстика 1989–2008* (Київ, 2011), с. 9–38. Спробу цілісного критичного викладу поглядів Дашкевича на історію України запроповано у книжці: Т. Stryjek, *Jakiej przeszłości potrzebuje przyszłość. Interpretacje dziejów narodowych w historiografii i debacie publicznej na Ukrainie 1991–2004* (Warszawa, 2007). Польський науковець описав Дашкевича як представника «рішучого» переніялізму.

⁷⁷ Я. Дашкевич, *Постаті*, с. 594.

формі”... – це, сказати б, зовсім не та розмова»⁷⁸. Після цього Москаленко не менш *рішуче* запевнив, що «немає нічого дальшого від істини», ніж Шерехове окреслення Петрова неокласиком. Для автора останній був лише «прозаїком-початківцем», чиє етичне й естетичне обличчя змальовується як гостра антитеза Миколі Зерову. Через це текст Москаленка набуває мало не мітичного звучання, а різнопланові авторові спроби зобразити Петрова тільки в чорному кольорі нагадують своєрідне ритуальне дійство.

Почав Москаленко з «розгадки» таємничого псевдоніма «В. Домонтович». Висміявши спроби виводити його чи то з литовських документів, чи то з литовської мови⁷⁹, він упевнено стверджував:

Пам’ятайте, що життя набагато простіше: Домонтович – дівоче прізвище Олександри Михайлівни Коллонтай, відомої радянської і партійної діячки. Отож коли Петров описує своїх сексуально небуденних героїнь, відчувається його добре знайомство з її творами⁸⁰.

Зневажливий стиль писання про Петрова видається Москаленкові найадекватнішим аж до кінця викладу. Автор жорстко постулював «неморальність» Петрова у стосунках із родиною Зерових (ідеться про роман Петрова з дружиною Зерова, що розпочався в Барішівці, де обоє літераторів працювали на початку голодних 1920-х) і згадав про російськомовний вірш Зерова з рядками про те, що «доля страшно заплатила моїй невірній дружині втратою сина»⁸¹. Наступний доказ моральної ницости

---

⁷⁸ М. Москаленко, Микола Зеров: доля і доробок, у кн.: М. Зеров, *Вибране* (Київ, 2003), с. 1261–1262.

⁷⁹ За спогадами Шереха, сам Петров казав, що «знайшов це прізвище в українських документах литовського періоду»: Ю. Шерех, *Я – мене – мені (і довкруги)*, т. 2, с. 148. Мовознавець-литуаніст Анатолій Непокупний звернув увагу, що в литовській мові «*damantās*» означає «той, що багато каламутить»: А. Непокупний, Віктор Платонович Петров та його псевдонім В. Домонтович, у кн.: В. Домонтович, *Без ґрунту. Повісті* (Київ, 2000), с. 516.

⁸⁰ М. Москаленко, Микола Зеров: доля і доробок, с. 1265.

⁸¹ Згадка про цей вірш походить зі споминів Людмили Курилової, їх уже було згадано в цій статті. В оригіналі цей фрагмент звучить так: «Потерей сына страшно заплатила / Судьба неверной и моей жене. / Ее, больную, весть почти убила, – / Так для чего же жить теперь и мне?»: А. Курилова, Зустрічі з Миколою Зеровим, с. 171. Син Зерових Костянтин (Котик) помер у 10-річному віці 1934 року від важкої форми

свого героя Москаленко побачив у неопублікованій статті Петрова про Кримського. У цьому фрагменті тексту дослідник спирався на працю про Кримського Соломії Павличко, але довів до максимуму звинувачувальний висновок: «...цей [Петрова. – А. П.] текст, без сумніву, відіграв свою фатальну роль: для органів НКВД подібні писання правила за “теоретичне” обґрунтування для фізичної ліквідації жертв»⁸².

Саме так, «без сумніву», Москаленко твердив про «не-моральність» Петрова в усьому й додав до його прізвища епітети «цинічного донощика і енкаведистського агента». Заключним акордом, як і в Драчевому тексті, став зневажливий опис похорону Петрова: «офіційно-врочистий похорон на гебістській ділянці військової частини Лук'янівського цвинтаря, з військовими почестями, з допущенням на похорон І. К. Білодіда (але нікого більше з Академії)».

Логічним віддзеркаленням особистої ницости мають бути тексти Петрова. Москаленко побачив у них «лише *не позбавлені спритності* [тут і далі в цій цитаті курсив мій. – А. П.] наслідування творів Анрі де Реньє (прозових) та ще, може, *не найкращих* сторінок Винниченка. В усякім разі, її наслідувальна вторинність *безсумнівна*»⁸³. Показово, що джерелами алюзій названо тільки ті прізвища, про запозичення з чиїх текстів докладно писав Юрій Шерех. Іще показовіше, що, відчуваючи загрозу (чи потенційну можливість) постання альтернативного канону української літератури, Москаленко наголосив: «Нема нічого сумнішого, ніж спроби збудувати якийсь модерний Олімп із таких письменників, як Ю. Косач, В. Петров, І. Костецький, кожен з яких так чи інакше співпрацював з більшовицькими спецслужбами»⁸⁴.

скарлатини. Батько не зміг змиритися з цим «найстрашнішим горем у моєму житті». На могилі коханого сина він виголосив прощальну промову мертвою латинською мовою (Про похорон та слова Зерова, що він ховає не тільки сина, «але й самого себе» див. спогади Абрама Гозенпуда, одного з чотирьох присутніх тоді на цвинтарі осіб: А. Гозенпуд, Микола Зеров, *Родинне вогнище Зерових*, с. 89). Софія Зерова також тяжко захворіла скарлатиною, але видужала. Після поховання сина Зеров переїхав працювати до Москви, а звідти – до підмосковного Пушкіна, де його й заарештували 27 квітня 1935 року.

⁸² М. Москаленко, Микола Зеров: доля і доробок, с. 1266.

⁸³ *Там само*, с. 1267.

⁸⁴ *Там само*.

Тут Москаленко звернувся до сюжету про роль Петрова у знищенні «неокласиків» та особисто Зерова. Зацитувавши вже згадану статтю Дашкевича, автор зазначив, що, на його думку, для категоричного твердження про безпосередню участь Петрова у справі «неокласиків» таки «нема достатніх документальних підстав». Але тут-таки запропонував на підтримку тези Дашкевича опосередковане свідчення: власну інтерпретацію одного з сюжетів праці Петрова про українських письменників – жертв більшовицького режиму. Ідеться про єдину для цілого тексту згадку конкретного імені людини, яка дала «потрібні» слідству свідчення. Це ім'я з'являється саме в розповіді про «неокласиків». Ось відповідна цитата за оригінальним виданням:

До групи, що складалася з трьох «неокласиків» [ідеться про заарештованих Зерова, Филиповича та Драй-Хмару. – А. П.], були прилучені ще інші: вдруге заарештований Ананій Лебідь, молодий поет Марко Вороний, син Миколи Вороного, а також співробітник Історичного музею Борис Пилипенко, що саме й дав належні викази щодо «організації», з підписаних визнань якого, як кажуть, і зав'язався вузол справи. Об'єктивність визнань останнього була тим більша, що ніхто з перелічених вище осіб не мав з ним ніколи жодних стосунків⁸⁵.

Спостереження Москаленка про винятковість і підозрілість появи прізвища автора основних свідчень у справі, влучне зауваження про незрозумілість і двозначність вжитої Петровим форми «як кажуть» видаються найцікавішими у всьому тексті статті. Але наукова продуктивність цього спостереження в тексті Москаленка підважується тональністю всього попереднього викладу. Створивши «чорний» образ Петрова, Москаленко впевнено ствердив: «Справді, не коханцеві дружини Зерова, не співучасникові розправи над академіком А. Ю. Кримським вказувати пальцем на вигаданого “викажчика”»⁸⁶.

У пристрасній оповіді Михайло Москаленко кілька разів удався до промовистих замовчувань або нехтувань відомими та приступними джерелами. Він залюбки цитував спогади Людмили Курилової, де вона навела сповнений болю вірш Зерова зі згадкою про «невірну дружину», але не подав цитат із того самого джерела про те, що авторка «пробачила їй

---

⁸⁵ В. Петров, *Діячі української культури – жертви більшовицького терору*, с. 54.

⁸⁶ М. Москаленко, Микола Зеров: доля і доробок, с. 1269.

[Зеровий. – А. П.] усе, що треба було пробачити»⁸⁷. Згадуючи на початку статті про «видавниче диво» – збірник «Вибраного» Зерова, що побачив світ 1966 року в Києві, Москаленко «забув» сказати про участь Петрова у підготовці цього видання⁸⁸. Описуючи місце та обставини похорону Петрова, Москаленко знехтував опублікованими у «Слові і часі» (широкодоступному виданні) споминами науковцевих співробітників, із яких випливає, що і скромною квартирою, і виданням книжки «Скіфи. Мова і етнос», і отриманням місця поховання на Лук'янівському військовому цвинтарі Петров завдячував гарним стосункам із завідувачкою бібліотеки Інституту археології Катериною Корнієнко, а точніше сприянню її чоловіка, члена ЦК Компартії України, республіканського міністра культури⁸⁹. Інакше як маніпулятивною важко назвати згадку в контексті похорону Петрова одіозного академіка Івана Білодіда, про якого відомо зі спогадів, що він належав до найбільш неприязно настроєних до Петрова в Академії людей. Але Москаленко назвав саме це прізвище, ані словом не згадуючи про теплі стосунки Петрова з Максимом Рильським, який, зокрема, просив про перезатвердження докторського ступеня Петрова⁹⁰.

У всіх трьох наведених статтях, що належать дуже різним і, варто підкреслити, непересічним авторам, в образі Віктора Петрова немає півтонів. Тотального неґативу не має захитати ані єдина хоч трохи світліша деталь.

---

⁸⁷ Людмила Курилова описала Софію Зерову як «розумну, досить освічену, тактовну людину, яка добре знала польську мову й трохи французької, любила читати, добре орієнтувалася в людях, розуміла їх»: А. Курилова, Зустрічі з Миколою Зеровим, с. 174.

⁸⁸ Опублікований у видавництві «Дніпро» накладом 8000 примірників збірник поезій Зерова відкривався вступною статтею Максима Рильського – єдиного з «неокласиків», який пережив радянські репресії. Примітки до книжки підготували Григорій Кочур і Віктор Петров. Упорядницею тому було вказано Софію Зерову. Це видання цікаве, зокрема, тим, що в ньому Петров чи не єдиний раз у повоєнний радянський період життя виступив у літературному, а не в науковому виданні (нехай і як коментатор). Див.: М. Зеров, *Вибране* (Київ, 1966).

⁸⁹ В. Корпусова, «Третє» життя В. П. Петрова: «Він був людиною покликання, а не визнання», *Слово і час*, № 10 (2002): 70; К. Корнієнко, Особлива людина, *Там само*, с. 77–78; Н. Кравченко, Збагнення, *Там само*, с. 84.

⁹⁰ Лист Рильського в цій справі до Вченої ради Інституту археології див. у: М. Рильський, *Зібрання творів*, т. 20 (Київ, 1990), с. 454.

У цих текстах Петрова фактично деперсоніфіковано, він став уособленням ненависної комуністичної системи, яка відрядила на його похорон цілу делегацію генералів КДБ. Небайдужий і цікавий текст Михайла Москаленка про Миколу Зерова перетворюється місцями на опус, що принижує свого головного героя – поета, перекладача й жертву комуністичної системи. А спогад Івана Драча про Соломію Павличко взагалі стає фарсом, принагідним зведенням порохунків із молодшим поколінням українських літераторів, «яке виступило проти мого і Гончара поколінь», та Петровим як його уявлюваним провісником. Нерозривне поєднання етичних оцінок із естетичними завдає руйнівної травми науковому характерові цих текстів; вони можуть стати цікавим матеріалом для укладення словника принижень («писанина», «третьорядний», «дріб'язок», «початківець» тощо).

Цікаво також, що автори цих текстів активно послуговувалися окремими пострадянськими публікаціями, але майже не згадували подібних (і навіть іще запекліших) текстів про Петрова з еміграційних видань. Хоча, попри брак прямих покликань, настрої і логіка їхніх побудов відображають настрої тих давніших текстів. Одним із перших викривачів Петрова став письменник Василь Чапленко, який написав цілу «повість зі спогадами» під назвою «Його таємниця». У цьому тексті автор наділив Петрова прізвищем «Петренко» і зобразив його ницим виконавцем «підлої, юдиної роботи», яку він намагався прикрити викривальницькими статтями про злочини більшовизму⁹¹. Цікаво додати, що Чапленко виразно неприхильно ставився до есеїстики Шереха, та разом із тим, за збігом обставин, вивіз на еміграцію рукописний *Sonnetarium* Миколи Зерова⁹².

1988 року, реагуючи на публікацію видавництвами «Пролог» і «Сучасність» тритомника В. Домонтовича, Марко Антонович, еміграційний історик, а у воєнні роки – член ОУН, який працював ув окупованому нацистами Києві⁹³, написав статтю для мельниківського «Українського слова». У ній він уболівав щодо видання творів В. Домонтовича, вважав, що

---

⁹¹ В. Чапленко, *Його таємниця: Повість із спогадами* (Нью-Йорк, 1975).

⁹² 1935 року Зеров надіслав Чапленкові до Ашгабаду, де той тоді мешкав, копію рукопису своїх сонетів. Решту копій він розіслав іншим своїм кореспондентам, вочевидь, прагнучи зберегти власну поезію для нащадків. Докл. про цю стратегію Зерова та інші аспекти його біографії див. піонерську розвідку: С. Білокінь, Микола Зеров, у кн.: *Наші сучасники Микола Зеров*, с. 199–272.

⁹³ Про цю сторінку біографії Марка Антоновича див. інтерв'ю з ним Іроїди Винницької, опубл. у: *Україна Модерна*, № 2 (13) (2008): 147–169.

ця публікація завдасть шкоди українській справі. При цьому Антоновича не цікавили естетичні характеристики текстів В. Домонтовича, ішлося винятково про очевидну для автора етичну неприйнятність постаті Петрова. У тексті, де каталогізовано «докази» шпигунської діяльності того, кого Антонович назвав «визначним українським ученим, а водночас чи не найуспішнішим агентом, якого ворожа Москва просунула в наші лави»⁹⁴, можна відчуті відгомін дискусій, що виникли після зникнення Петрова, та шлейф звинувачень на адресу ОУН у причетності до цього зникнення.

Почав Антонович зі згадки про оповіді «людей, які ближче знали події, пов'язані зі, зрештою неіснуючою, Спілкою Визволення України» про те, що «Петров знав про подію, яка відіграла таке важливе місце в процесі СВУ, що українська інтелігенція у 1926 році в Києві відзначила мовчанкою трагічну смерть С. Петлюри». Потім згадав «одного з розчарованих агентів НКВД, яких большевики масово лишали в заплілі німців», що на запитання, кого з залишених агентів найбільше боятися, буцімто відповів: «В. П. Петрова»⁹⁵. Далі Антонович поінформував зі слів «одного з присутніх» про нібито скликані Петровим 1943 року в Харкові збори тамтешньої інтелігенції, на яких останній «переконавав присутніх, щоб вони нікуди не виїздили, що “фронт, мовляв, стабілізувався” і ніякої небезпеки вже немає». Далі автор згадав про те, що Петрова впізнав один зі студентів біля вілли Степана Бандери в Мюнхені напередодні нічного нападу на будинок («Щойно цей випадок загострив чуйність СБ [Служба безпеки ОУН. – А. П.] супроти В. Петрова, але видно, що хтось Петрова перестеріг, бо коло тієї вілли його більше не зустрічали»). Пізніше «одна людина» запросила на вечерю Андрія Мельника, де той раптом побачив Петрова, який нібито сказав йому, що він із Бандерою вже бачився («Після цього випадку полк[овник] Мельник не приймав запрошень на свята, хіба в надзвичайних і завжди певних ситуаціях»). Єдиний випадок, коли Антонович назвав ім'я людини, на словах чи спогадах якої він будував власні висновки, стосується інтерпретації однієї з наукових доповідей Петрова. Ідеться про опис Дмитром Чижевським виступу Петрова на Шевченківській сесії Української Вільної Академії наук, під час якого той говорив про перше заслання Шевченка «і підкреслював, що там Шевченко мав змогу зустрі-

---

⁹⁴ М. Антонович, Стара, болюча тема, *Українське слово*, 1988, 18 грудня.

⁹⁵ Там само.

нутися з дуже культурними та інтелігентними людьми, сугеруючи тезу, що це було щастя для Шевченка, що його царат заслав в Сибір»⁹⁶.

Наведені Антоновичем «докази» можуть бути предметом віри чи невіри його читачів, але в усіх випадках ідеться про чутки навколо подій, не зафіксованих в інших джерелах, або особисті враження, якими не варто нехтувати, але яких практично неможливо перевірити. Дуже тактовною, але принциповою антитезою до Антоновичевої характеристики Петрова як «чи не найуспішнішого» московського агента можна вважати заключне міркування Сергія Білоконя у статті «Довкола таємниці»: найуспішніші радянські розвідники «до ССРСР не переїздили і жадною науковою роботою не займалися. Вони так і лишилися в осередку української еміграції, і лишилися там ІНКОГНІТО. Бо про найбільші досягнення спецслужб не говорять»⁹⁷.

Український Фуко?

Американський (і разом із тим закордонний український) літературознавець Іван Фізер у невеличкій статті продемонстрував, які інтелектуальні плоди може принести прочитання всього лише двох публікацій 1946 року («Історіософічні етюди», «Наш час, як він є») поза контекстом розважань про шпигунство Петрова. Автор прямо зазначив, що в Україні «критичній оцінці його наукової і творчої спадщини перешкоджає його мнима причетність до радянської розвідувальної служби», а на Заході він «мало кому відомий»⁹⁸. Далі Фізер висунув блискучу провокативну тезу: «Був би він французьким ученим, то либонь говорили б про нього як попередника Фуко!»

Проаналізувавши дві публікації Петрова (до речі, ті самі, що стали предметом аналізу Соломії Павличко у статті в «Сучасності»), Фізер ви-

---

⁹⁶ Там само. Цікавий також коментар Антоновича до цієї оцінки Чижевського: «Д. І. Чижевського ніхто не обвинуватить у якомусь переборщеному національному почутті. Навіть його український патріотизм був без сумніву глибокий, але своєрідний – не завжди добре зрозумілий теперішнім патріотам, а вже зовсім чужий українцям із Західньої України».

⁹⁷ С. Білокінь, Довкола таємниці, с. 20.

⁹⁸ І. Фізер, Український Фуко чи французький Петров? Разюча схожість двох історіософів, *Наукові записки Києво-Могилянської академії*, т. 17. Філологія (1999): 42.

словив думку про «граничну схожість між собою» історіософій Петрова і Фуко і навіть про «двадцятирічне випередження Петровим історіософських поглядів Фуко»⁹⁹. Але у викладі аргументів автор почав із Фуко і фактично прочитав Петрова з перспективи того, що написав французький філософ.

Для цього мислителя (що його в наш час нерідко перетворюють на догматизованого класика) засадничо важливим було заперечення часової тягlosti історії. Він тлумачив історію як сукупність непов'язаних і неспоріднених явищ і подій, а переконання науковців про часово послідовну й завершену цілість вважав захисним механізмом проти відчуття жаху «розриву» і «відокремлення». Фуко вважав, що, замість відображати людську дійсність, дискурс історії витворює власні фікції про неї, тож історія приречена залишитися антинаукою.

Петров пропонував розглядати історичні епохи як замкнені в собі часові відтинки, чия самодостатність захищена «рамками панівної ідеології» або «структурою гносеологічної системи» (Фуко сказав би, «епістемологічним кодом»), і запрошував замислитися над поглядом на історію як перервність. Петров підкреслював, що людина сприймає дійсність опосередковано, крізь «структурну суцільність ідеології». «Ідеологічним текстом» середньовіччя він вважав теологізм, ренесансу – гуманізм, нового часу – раціоналізм, суб'єктивізм, релятивізм, плюралізм, скептицизм¹⁰⁰.

Фізер звернув увагу, що і Петров, і Фуко пропонували усунути ідею часу з історичних досліджень; обидва вважали, що концепцію часової безперервності було перенесено на історію з фізики¹⁰¹. І якщо Фуко весь час доводив неспроможність гуманітарних наук створити мову, яка б адекватно відбивала світ, то Петров не пропонував відкинути гуманітарне знання та його стандарти як інтелектуальний непотріб (до чого нерідко схилиються адепти поглядів Фуко, зокрема на сході Європи), а закликав шукати для цього знання і пов'язаних із ним наук «іншу методологічну стратегію»¹⁰². Петров писав, що властиві кожній епосі панівні ідеології не розкривають граничної правди про людину, але історикова мета скромніша і полягає у «з'ясуванні тих критеріїв, що дозволяють нам визначити, як потік іс-

---

⁹⁹ Там само.

¹⁰⁰ В. Петров, Історіософічні етюди, *Україна Модерна*, № 2 (13) (2008): 184.

¹⁰¹ І. Фізер, Український Фуко чи французький Петров?, с. 42.

¹⁰² Там само, с. 44.

торичного бування розчленовується на ці відокремлені один від одного часові відтинки». Фізер не навів цитати з текстів Петрова, яку можна вважати досить радикальним запереченням вибудованої автором схеми подібності до Фуко (на маргінесі зазначу, що з метою промоції творчості Петрова годі придумати привабливішу інтелектуальну прив'язку). Петров чітко говорив про потребу відмовитися «від релятивістичного плюралізму» та декларував власну симпатію до філософських течій, «які найвище ставлять форму суцільного пізнання»¹⁰³.

На думку Фізера, чинники понятійної та ідейної близькості Петрова та Фуко несподівано різні. Якщо Фуко як філософ і критик – це «явище наскрізь текстуальне, продукт французького структуралізму 60-х років», то Петров дійшов власних висновків під впливом особистого переживання і проживання власного життя. Наведена Фізером розлога цитата з «Історіософічних етюдів» найкраще та найдраматичніше ілюструє цю думку:

І тепер, за наших днів, у суворих випробуваннях революцій, у руїнах двох світових воєн, що стали тотальними, в спустошеннях бомбардувань, у досвідах державних струсів, у екстремальних знищеннях мільйонів, у плановому регламентуванні голоду, теренового простору й переселених людських мас, ми пізнаємо, що теза про зміну епох не є жадною абстракцією містика або доктринера, а наочною істиною, суцільно втіленою в нашу сучасність... Над усім панує епоха. Функція людини за однієї доби одна, а за іншої інша. У зміні діб утрачає вагу сталість особи. Жаден з нас не має власної біографії, бо його біографія належить відтинкам епох, які круто відрізняються один від одного... Зміну діб сприйнято як особисте переживання. Її усвідомлено на прикладі власної долі. Трагедія останніх поколінь полягає в тому, що вони живуть уривками уявлень різних діб, тоді як вони належать новій, іншій, якої вони ще не уявляють собі¹⁰⁴.

Есей, який фактично мав би виконати функцію постановки проблеми, Іван Фізер завершив порівнянням посмертної долі текстів та ідей «двох неординарних мислителів нашого часу»: «Фуко як текст продовжує жити», а спадщина Петрова «вкрита серпанком забуття»¹⁰⁵.

---

¹⁰³ В. Петров, Історіософічні етюди, с. 193.

¹⁰⁴ Там само, с. 178–179.

¹⁰⁵ І. Фізер, Український Фуко чи французький Петров?, с. 44.

Довкола «роздвоєности»

Якби після «зникнення» 1949 року Віктора Петрова не легалізували і не дозволили йому працювати науково, його спадщину напевно прочитували б цілком інакше. Бо інакшою видавалася б його біографія. Але Петров повернувся до науки, до Києва й до Софії Зерової, чим створив (чи з власної волі?) основну перспективу прочитання власного життєпису та текстів.

У «Болотяній Лукрозі», споминах про 1920-ті роки, Київ та неокласиків, В. Домонтович раптом згадав «мого друга Віктора Петрова»¹⁰⁶. Як співіснували в одній особі Віктор Петров-науковець та В. Домонтович-прозаїк? Відповідь критиків на це питання зазвичай формулюється в рамках метафори «роздвоєння»: письменника й науковця, людини й агента. Дотепер тексти про Віктора Петрова-науковця та В. Домонтовича-прозаїка відтворюють, свідомо чи ні, цю метафору. Прикметно, що тексти про його науковий доробок зазвичай обмежуються якоюсь обраною дослідником галуззю, але не цілістю спадщини¹⁰⁷.

---

¹⁰⁶ В. Домонтович, Болотяна Лукроза, у кн.: *Київські неокласики*, с. 277. Цікаво, що в тому самому тексті, написаному в повоєнній Німеччині, В. Домонтович згадував, що Зеров «був ніжно закоханий в одну з Лобод»: *Там само*, с. 280. Так на сторінках мемуарної прози В. Домонтовича зустрілися Віктор Петров та Софія Зерова.

¹⁰⁷ Серед публікацій про різні сторони наукової діяльності Петрова: О. С. Стрижак, Віктор Платонович Петров, *Slavica та Baltica в ономастиці України* (Київ, 1999), с. 4–41; І. М. Железняк, Ономастичні пошуки В. П. Петрова (до 30-річчя від дня смерті), *Мовознавство*, № 6 (1999): 11–16; Ю. Загоруйко, Віктор Петров, *Народна творчість та етнографія*, № 4 (2000): 69–91; О. Стрижак, Віктор Петров, *Народознавство*, № 58 (2000): 2–19; Н. Кравченко, Древняя история славян в концепциях современной украинской историографии. Два дискурса методологии, *Слов'янські культури в європейській цивілізації* (Київ, 2001), с. 165–197; В. Ульяновський, Віктор Петров: осягнення Сквороди, *Київська старовина*, № 4 (2001): 104–108; В. Корпусова, Питання орієнталістики у спадщині В. П. Петрова, *Східний світ*, № 1 (2002): 41–45; Н. Кравченко, Епоха і суспільство як визначальні системи у формуванні археологічних культур (наукова естафета Петров–Брайчевський–Генінг), *Сучасні проблеми археології* (Київ, 2002), с. 100–103; О. Ясь, Історична доба у світлі наукової дискусії української еміграції другої половини 40-х рр. ХХ ст. (Б. Крупницький, В. Петров), *Молода нація*, № 2 (2002): 24–39; С. В. Руденко, Філософія історії Віктора Петрова, *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Філософія. Політологія*, № 56/57 (2003): 63–68; В. Корпусова, Етногенетика та етнософія Віктора Петрова (Домонтовича), *Українське мистецтвознавство: Матеріали, дослідження, рецензії*, вип. 5 (2004):

Мабуть, жодна інтелектуальна фігура в українській літературі та історіографії не викликала такої гами емоцій: від недвозначної ненависти до некритичного захоплення. Віктор Петров та його тексти фактично опинилися в центрі пострадянської боротьби за канон української культури. Виникла потреба в письменникові В. Домонтовичі як інакшій літературній традиції, традиції інтелектуального роману. А звідси постала етична опозиція Петров/Домонтович. Мовляв, перший свідомо пожертвував особою долею і свободою заради духовної свободи другого.

Потреба у знищенні В. Домонтовича впливала з тієї самої боротьби за канон чи саму можливість його появи. Звідси – запекле заперечення будь-якої естетичної вартості письменникової прози. Підкреслюю: прози Домонтовича. Більшість ненависників Петрова (за винятком Ярослава Дашкевича) досить легко визнає «визначний» чи «небуденний» рівень його наукової спадщини. Ані археологічні, ані мовознавчі, ані історіографічні тексти Петрова, принаймні сьогодні, не претендують на роль альтернативного канону у власних ділянках. Тому фактично боротьба йде навколо спадщини не Віктора Петрова, а В. Домонтовича! А головним аргументом у цій боротьбі є дотепер загадкове «шпигунство» Петрова. Цікаво, що жоден інший агент (про деяких із них відомо набагато більше, ніж про Петрова) чи жоден інший автор викривальних статей у 1930-ті не викликав такої запеклої ненависти та засудження. Можливо, приписування Петрову монструозної агентурної діяльності (від знищення «неокласиків» до стеження за Бандерою та Мельником) є зворотним боком вимушеного, неохочого визнання творчого рівня В. Домонтовича. Чи не таку саму природу має вибудовування етичної опозиції: Віктор Петров – Микола Зеров, яка задля повноти й переконливості *мусить* стати естетичною? Жертвами такої опозиції стають Софія Зерова й тексти В. Домонтовича.

За такої ситуації інтелектуальної напруги вихідна настанова авторів визначає не тільки інтерпретацію фактів, а й їхній відбір. А від дослідника очікують насамперед експліцитної етичної оцінки. Іншими словами, Петрова можна або засуджувати, або виправдовувати¹⁰⁸. «Прихильні» до

220–227 та ін. На осібну згадку заслуговує бібліографія опублікованих праць Петрова: С. І. Білокінь, *Бібліографічний покажчик праць В. П. Петрова* (Київ, 1999).

¹⁰⁸ Пор. спостереження щодо історіографічного образу зовсім іншої, але не менш морально суперечливої постаті: Т. Шишкова, О Булгарине старом и новом: основные тенденции современного булгариноведения, *Новое литературное обозрение*, № 6 (2007): 344–362.

нього автори шукають ближчої їм інтелектуальної генеалогії, прийнятнішої стилістики, протиотрути від неонародницьких та патріархальних підходів. «Неприхильні» – передусім скеровують зусилля на те, аби редукувати постать Петрова до етичної проблеми, а точніше – до етичного вироку.

Розважання про спадщину науковця й письменника, поза надто поодинокими винятками, обертаються навколо тієї-таки «роздвоєности» й гаданого зашифрування автором себе у власних творах. Критики зосередилися на доборі цитат, що мають розкривати світ їхнього автора; поки що не з'явилося жодного тексту, який би наводив приклади цитатних розходжень із гаданою самооцінкою письменника. Автобіографічність фрази В. Домонтовича: «Зрештою, кожна людина, пишучи про інших, пише тільки про себе», здається, уже не викликає жодних сумнівів і діє на інтерпретаторів як погляд удава на кролика. Ба більше: кроликові здається, що це він поглядом тримає удава.

Пишучи про Петрова, його критики вибудовували власні репутації, стилістичні стратегії, інтелектуальні генеалогії, утверджувалися в моральній вищості чи здобували скандальну славу. Тобто писали про себе. Чи не про це Петрову йшлося у розтиражованій фразі з «Аліни й Костомарова»?

Бої за істориків

Післямова

Існує така річ, як щира вдячність
за все, що є таким, яким воно є; за те,
що було дане, а не створене.

*Із листа Ганни Арендт
Гергардові Шолему*

1 920 року в книжці «Наука як фах» Макс Вебер сформулював максимум наукового пошуку: хто не служить «чистій справі» дослідження, той не може стати справжнім науковцем, бо йому бракує «цього дивовижного, незрозумілого непосвяченим захвату і пристрасі». У звідомленні ВУАН за 1924 рік ще наголошувалося: «Академія – це суто наукова установа»¹. Але радянську владу мало цікавила «чиста справа» дослідження, а історизм та об'єктивність вона розуміла в тісному зв'язку з партійністю. Покликанням радянських гуманітарних наук було передусім виховувати нову радянську людину – «будівника комунізму», і ця активна, творча роль передбачала не лише «очищення лав» від небажаних та ворожих «елементів», а й перетворення інституцій науки на частину державного (зокрема, репресивного) механізму.

Саме тому, міркуючи про неминучу «реорганізацію» Академії, партійні чиновники наголошували з докором, що вона «продовжує своє існування в рамках традиційної чистої науки.., часто далекої від сучасних завдань нашого радянського будівництва»². У грудні 1925 року історик Павло Клепатський у доповідній записці до секретаріату Київського

---

¹ *Історія Національної академії наук України. 1924–1928. Документи і матеріали* (Київ, 1998), с. 73.

² *Там само*, с. 105.

округового партійного комітету підкреслював: «в Академії, що має кілька сот співробітників, досі на восьмому році революції не було жодного комуніста або комсомольця» і звертав увагу, що ВУАН – це «чи не одинока установа на Україні, в якій немає комосередку»³.

Цікаво, що в середині 1920-х років різні групи українського академічного середовища (символічними лідерами однієї з яких був Михайло Грушевський, а другої – Сергій Єфремов і Агатангел Кримський) не усвідомлювали, наскільки глибокою загрозою була для гуманістики радянська влада. Навпаки, академіки намагалися використати її у внутрішніх академічних війнах. Задля цього науковці прагнули переконати владу, що вони є марксистами. Першим із числа «старої професури» публічно оголосив про засвоєння марксизму Дмитро Багалій⁴. У травні 1928 року в листі секретареві ЦК КП(б)У Лазареві Кагановичу Агатангел Кримський писав:

Найсильнішим доводом радянського настрою Академії наук являється факт, що на Неодмінного секретаря обрано якраз мене... Моя безмежна і безкористовна відданість радянській владі, занотована ще перед її затріумфуванням, не підлягала протягом десятих літ ані найменшим сумнівам... Коли б подати всі ті номери газет, де надруковані за десять років мої заяви про високу, недосяжну вагу радянської влади, то можна було б скласти маленьку бібліотеку⁵.

Навіть якщо гуманітарна еліта й відчувала руйнівний потенціал більшовизму, вона виявилася неспроможною протиставити йому хоча б елементи академічної солідарності. Блискучі науковці, либонь, не могли до кінця повірити, що вже незабаром стануть об'єктами фізичних репресій, а ті, хто виживе, будуть змушені користуватися мовою, взірці якої більшовицькі лідери продемонстрували ще на початку 1920-х років. 1921 року в листі, де йшлося про публікацію праці Сергея Маслова «Крестьянское хозяйство», Ленін назвав це видання «буржуазной капостной книжонкой» і вимагав подати йому імена осіб, відповідальних за редагування та випуск цієї книжки⁶. Наступного року Ленін писав про соціологів Роберта Віппера та Пігіріма Сорокіна як про «ідейних рабів буржуазії», «сучасних

---

³ Там само, с. 159.

⁴ В. В. Кравченко, Д. И. Багалей: научная и общественно-политическая деятельность (Харьков, 1990), с. 115.

⁵ Історія Національної академії наук України. 1924–1928, с. 468.

⁶ Владимир Ильич Ленин. Биография (Москва, 1981), с. 589.

кріпосників, які, звісно ж, прикриваються мантиєю вчености»⁷. За кілька років взірць більшовицької критики дав Сталін, окресливши ненависну йому публікацію епітетами «галиматья», «жувальницькое крющкотворство», «архивная крыса, протаскивающая в нашу литературу троцкистский хлам»⁸. Адресат листа академіка Кримського Лазар Каганович про ту ж публікацію висловився так: «гнилой формально-бюрократический подход ковыряния в бумажках»⁹.

Спочатку використавши фракційне протистояння всередині Академії для ослаблення всіх сторін, радянська влада згодом домоглася того, що академіки обрали потрібних їй людей, а ще згодом примусила учнів публічно засуджувати «буржуазні погляди» їхніх учителів. Наприкінці 1920-х років почалися арешти та розправи, результатом яких стало знищення цілих наукових шкіл. 1929 року, в рік п'ятдесятиріччя Сталіна, відбувся процес СВУ. Наступного року було ліквідовано всі серійні видання за редакцією Грушевського, 1933 року розгромили Інститут української культури імені академіка Д. І. Багалія в Харкові.

1978 року український еміграційний історик (до Другої світової війни – один із найуспішніших представників нової української радянської історіографії) Олександр Оглоблин написав: «Українська історична наука на Батьківщині перестала існувати»¹⁰. Мабуть, він мав на думці знищення академічної солідарності та незалежності, перетворення навіть найздібніших істориків на провідників ідеології, заручниками якої вони самі були. У кожному разі Оглоблин, свідомо чи ні, перебільшив тотальність успіху влади і разом із тим оминув увагою проблему спів-участи (хай і нерівної) частини республіканських бюрократів та інтелектуалів у формуванні нового радянського патріотизму та узгодженні української радянської історичної мітології з російською¹¹. Ще важливіше, що Огло-

---

⁷ В. И. Ленин, *Сочинения* (Москва, 1950), т. 33, с. 205–208.

⁸ И. В. Сталин, *Вопросы ленинизма* (Москва, 1953), с. 384–395.

⁹ Цит. за: В. К. Якунин, *Социалистическое строительство на Украине (Историкография 20-х – второй половины 30-х гг.)* (Днепропетровск, 1989), с. 32.

¹⁰ О. Оглоблин, Завдання української історіографії на еміграції, *Український історик*, № 4 (1978): 63.

¹¹ S. Yekelchuk, Stalinist Patriotism as Imperial Discourse: Reconciling the Ukrainian and Russian “Heroic Pasts”, 1939–45, *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, № 3 (2002): 55.

блин ані словом не згадав про *власну* роль у советизації історичної науки, фактично апріорі прийнявши образ історіографії як *колективної жертви* комуністичного режиму. Але, попри очевидну репресивно-колективізаційну державну настанову, під назвою «радянська історіографія», як і під кожним іншим широким загальним поняттям, приховано відмінні практики та досвіди. Співіснування та взаємодія різних (хоч і нерівних) практик, наукових мотивацій і типів кар'єри в межах культурно-політичного феномену «українська радянська історіографія» – одне з найцікавіших явищ для історика науки. У рамках радянської науки існували різні можливості (що варіювалися географічно та хронологічно) та різні передумови для *відносної* автономії наукової творчості.

«Многочисленная армия украинских советских историков» таки не стала суцільно безособовим колективним цілим. Значною мірою завдяки тому, що в ході Другої світової війни до УРСР приєднали західноукраїнські землі. Львівський учень Грушевського Іван Крип'якевич став академіком АН УРСР і, попри заборону викладати в університеті, мав великий вплив на молодих науковців, які потрапляли до очолюваного ним академічного Інституту суспільних наук. Післявоєнна советизація західноукраїнських земель була неоднозначним процесом, у якому елементи українізації перепліталися з русифікацією. Наприкінці 1940-х років у Львівському університеті радянська влада зіткнулася з проблемами, що їх уже було «розв'язано» на Радянській Україні на початку 1930-х. Партійні перевірки виявили тоді такі недоліки: прийняття на навчання дітей «кулаків і бандерівців»; використання старих підручників, зокрема текстів Грушевського; викладання іноземних мов «відірвано від радянської дійсності» та «нездорове підкреслювання» студентами під час захисту дипломних робіт використаної іноземної літератури; замовчування «видатної ролі великих російських учених» Ломоносова, Попова та інших; «безпартійність» багатьох лекцій; «непрактичність» наукових досліджень¹².

Випускник повоєнного Львівського університету Микола Ковальський у «застійні» роки заснував визнаний в усьому СРСР осередок вивчення джерел середньовічної та ранньомодерної історії України у Дніпропетровську. Ковальський очолив катедру джерелознавства Дніпропетровського державного університету, в якому після війни на історичному факультеті не працювало *жодного* випускника довоєнного Інституту

---

¹² Докладніше див.: *Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали*, т. 1. 1939–1953. (Київ, 1995).

народної освіти. Але серед учителів Ковальського у Львові був Георгій Гербільський, який 1928 року закінчив Дніпропетровський ІНО. Саме через Гербільського уродженець волинського Острога Ковальський став символічним продовжувачем довоєнної традиції на створеному з нуля історичному факультеті Дніпропетровського університету. Одного разу я запитав Миколу Павловича, який тоді вже повернувся до Острога, про те, чи його вчитель не згадував бува про Дніпропетровськ і, зокрема, про Володимира Пархоменка. 16 лютого 2000 року я одержав відповідь:

Шкода, що ніколи Г. Ю. Гербільського не запитав про його вчителів, викладачів в ІНО. Пам'ятаю лише не дуже позитивне його ставлення до Д. І. Яворницького за його «національне відношення», напевно, щодо євреїв. Про Пархоменка він мені нічого не говорив. Про своїх колег-студентів згадував лише такі прізвища: Коган, Екельчик, Анатольєв, Володя Заморуєв. Про викладача Злотникова говорив: «Михайло Федотович Злотников ужасный лектор». До речі, Г. Ю. Гербільський закінчив ДІНО в 1928 р.¹³.

Наслідків приєднання Західної України до УРСР для розвитку української радянської історичної науки було кілька. Еміграційний історик Іван Лисяк-Рудницький звернув увагу на те, що ізолюваність від некомуністичного світу компенсувалася контактами з країнами «соцтабору» (передусім Польщею), а також на те, що відбувався «приглушений діалог» із діаспорою (свідченням чого можуть бути видання «Української Радянської Енциклопедії» як відповіді на «Енциклопедію українознавства», відстежування підрадянськими істориками рецензій власних праць на Заході)¹⁴.

Попри істотний «чинник Львова», українська радянська історіографія, завжди підозрювана в «націоналізмі», мала значно менше простору для академічного маневру, ніж Москва та Ленінград. Тож не випадок дивуватися, що вже за часів «перебудови» першу позитивну статтю про Грушевського опублікували московські «Известия» (12 лютого 1988 р.)¹⁵,

¹³ Лист М. П. Ковальського у приватному архіві автора.

¹⁴ І. Лисяк-Рудницький, До стану української науки в СРСР, *Сучасність*, № 7 (1964): 84.

¹⁵ Докладніше про цю та інші колізії відкриття «білих плям» по-українському див.: Г. Єфіменко, Роль «Українського історичного журналу» у висвітленні «білих плям» історії України (1988–1991 рр.), *Український історичний журнал*, № 6 (2007): 93–118.

а вперше факт масового голоду 1932–33 років було визнано у статті Віктора Данілова в центральному журналі «Коммунист» (листопад 1987 року). Згадуючи ті роки, один із найчесніших щодо власної наукової біографії істориків, Станіслав Кульчицький, відверто написав, що на початку 1990-х більшість істориків не встигали за зміною кон'юнктури, а їхні (і його власні також) тексти подеколи застарівали раніше, ніж потрапляли до читачів¹⁶.

Історична професія в Україні ХХ століття була ризикованою справою. Через магнітне поле політики в науковому пошукові були постійно присутні страх репресій і спокуса пристосуванства, надії на уважного читача й самоцензура, прорахована недовомовленість і приховане інакодумство. Репертуар *індивідуальних* історій істориків дає нам шанс зрозуміти попередників поза дискримінаційно зверхніми тезами про те, чи та або інша праця «витримала випробування часом», а також нагоду повною мірою повернути до історії історичної науки категорію вибору.

---

¹⁶ С. Кульчицький, Історія і час. Роздуми історика, *Український історичний журнал*, № 4 (1992): 10.

Наукове видання

Андрій Портнов

Історії істориків

Обличчя й образи української
історіографії ХХ століття

Редактор *Антоніна Ящук*

Художньо-технічний редактор *Майя Притикіна*

Коректор *Світлана Гайдук*

Верстка *Ірини Собко*

Відповідальний за випуск *Андрій Мокроусов*

Підписано до друку 09.08.2011. Формат 70х90/₁₆. Гарнітура «Мисль».
Папір офсетний. Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 17,55. Умовн. фарбовідб. 18,23.
Обл.-вид. арк. 12,6. Зам. № 11-648.

Видавець: СП «Часопис «Критика»» ДК № 2189 від 18.05.2005

Свідоцтво про реєстрацію КВ 2690 від 21.04.1997

01001, Київ-1, а/с 255, www.krytyka.com

krytyka@krytyka.kiev.ua

Дистрибуція: тел./факс + 38 044 235 80 03;

office@krytyka.kiev.ua

Представництво у Львові:

тел. + 38 0509063977; natalyasereda@ukr.net

Надруковано у ЗАТ «ВІПОЛ».

03151, Київ-151, вул. Волинська, 60

Андрій Портнов – закінчив історичний факультет Дніпропетровського університету (2001) та Студіум Східної Європи Варшавського університету (2003). 2005 року захистив кандидатську дисертацію на тему «Науково-освітня діяльність української еміграції у міжвоєнній Польщі» (науковий керівник – Ярослав Ісаєвич) в Інституті українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України. У 2004–2006 роках запрошений науковий працівник Трирського університету. У 2006–2008 – старший науковий працівник Інституту європейських досліджень НАН України, у 2009–2010 роках – радник директора Національного інституту стратегічних досліджень. У 2006–2010 роках – член (згодом голова) експертної ради програми «Соціальний капітал і академічні публікації» Міжнародного фонду «Відродження». Протягом 2007–2010 років виступав із гостьовими лекціями або був запрошеним науковим співробітником Центру досліджень Голокосту і геноцидів в Амстердамі, Гельсинського та Кембридзького університетів, Центру російських, кавказьких і центрально-європейських студій у Парижі. У 2008–2010 роках – головний редактор журналу «Україна Модерна».

Автор п'яти книжок та понад 100 статей з проблем історичної пам'яті, історіографії, інтелектуальної історії Центрально-Східної Європи. Постійний дописувач часописів «Критика», «Ab Imperio», «Osteuropa», «Nowa Europa Wschodnia», «Arcana», «Сучасність», «Беларускі Гістарычны Агляд». З 2010 року веде регулярні авторські колонки на сайтах «Уроки истории» (<http://urokiistorii.ru>) та «Ab Imperio» (<http://net.abimperio.net>)

Книжки Андрія Портнова:

- ◆ *Володимир Пархоменко – дослідник ранньої історії Русі* (Львів: Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України, 2003);
- ◆ *Наука у вигнанні: Наукова і освітня діяльність української еміграції в міжвоєнній Польщі (1919–1939)* (Харків: Харківське історико-філологічне товариство, 2008);
- ◆ *Між «Центральною Європою» та «Русским миром»: Сучасна Україна у просторі міжнародних інтелектуальних дискусій* (Київ: Національний інститут стратегічних досліджень, 2009);
- ◆ *Упражнения с историей по-украински* (Москва: О.Г.И., Полит.ру, Мемориал, 2010);
- ◆ *Історії істориків: Обличчя й образи української історіографії ХХ століття* (Київ: Критика, 2011)